

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Katolická teologická fakulta

Ústav dějin křesťanského umění

Dějiny křesťanského umění

Michaela Zamazalová

**Liberecké krematorium a osobnost
architekta Rudolfa Bitzana**

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Mgr. Eva Novotná

Praha 2011

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci s názvem „Liberecké krematorium a osobnost architekta Rudolfa Bitzana“ napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů a literatury a že jsem ji nevyužila k získání jiného nebo stejného titulu.

Souhlasím s tím, aby práce byla zveřejněna pro účely výzkumu a soukromého studia.

V Praze dne 28. 6. 2011

Michaela Zamazalová

Bibliografická citace

Liberecké krematorium a osobnost architekta Rudolfa Bitzana [rukopis] : bakalářská práce / Michaela Zamazalová ; vedoucí práce: Eva Novotná. -- Praha, 2011. -- 76 s.

Anotace

Bakalářská práce „Liberecké krematorium a osobnost architekta Rudolfa Bitzana“ se zabývá budovou krematoria v Liberci i osobou jejího tvůrce, architekta Rudolfa Bitzana. Cílem práce je představit realizaci projektu této stavby v kontextu doby jejího vzniku. Zaměřuje se také na kulturně–historické pozadí stavby libereckého krematoria, které je první stavbou krematoria na našem území. Hlavní část práce se soustředí kromě architektury stavby, na umělecko–historický pohled i na uměleckou výzdobu krematoria. Součástí práce je také podrobný popis interiéru včetně porovnáním původní a současné podoby stavby, která utrpěla mnohými rekonstrukcemi. Jedna z kapitol je věnována samotné osobnosti, u nás stále málo známého německého architekta, Rudolfa Bitzana. Kapitola se zaměřuje především na jeho dílo, stručně shrnuje i architektův život a studia. Popisuje Bitzanovy významné architektonické návrhy a realizace nejen v Německu, ale především v oblasti českého pohraničí, kterými jsou například Krušnohorské divadlo v Teplicích, kancelářská budova v Podmoklech či vily v Liberci. Práce nabízí také srovnání s drážďanským krematoriem a dalšími německými stavbami tohoto druhu. Poukazuje na vzájemné ovlivnění těchto staveb a snaží se nalézt architektovu možnou inspiraci.

Klíčová slova

architektura 1. čtvrtiny 20. století, geometrická secese, moderna, pohřbívání žehem, krematorium, Liberec, Rudolf Bitzan, Drážďany

Abstract

The thesis is about The Liberec crematorium and the personality of architect Rudolf Bitzan – the creator of the project. The object of the work is to introduce creation of the project in connection with the time of creation. It also focuses cultural – historical background of the building of Liberec crematorium – the first crematorium in our country.

The main part of the work concentrates not only on the architecture of the building but also on the artistic – historical aspect and the artistic decoration of the crematorium. Part of the thesis is a detailed description of the interior including comparison between the original and the current look of the building which went through several restorations. One of the chapters is dedicated to the German architect Rudolf Bitzan who is not very well known in our country. The chapter focuses on his work and it briefly summarizes his life and studies. It describes his significant architectonic projects and their implementations not only in Germany but above all in Czech borderland like ‘Krušnohorské divadlo’ in Teplice v Čechách, office building in Podmokly or villas in Liberec. The thesis also offers comparison between Dresden crematorium and other German buildings of this kind. It points out mutual influence these buildings and it tries to find architect’s possible inspiration.

Keywords

Architecture of the 1st quarter of 20th century, Art Nouveau, modern style, cremation burials, crematorium, Liberec, Rudolf Bitzan, Dresden

Počet znaků (včetně mezer): 100 423

Poděkování

Úvodem bych chtěla poděkovat vedoucí práce paní Mgr. Evě Novotné za čas, který mi věnovala i za její konzultace a odborné rady, kterými mě pomáhala po celou dobu, kdy jsem na tuto práci psala. Dále bych chtěla poděkovat panu Ing. Jirímu Žítkovi, řediteli libereckého krematoria, za to, že mi umožnil nafotografovat interiéry této zajímavé budovy, které jsem následně mohla porovnat s dobovými fotografiemi i za to, že se se mnou podělil o své osobní poznatky o této stavbě.

Obsah

Úvod.....	7
Přehled literatury.....	10
1 Architektura krematorií ve svých počátcích.....	12
1.1 Pohřeb žehem v kontextu doby	12
1.1.1 Pohřeb žehem a krematoria u nás	15
1.1.2 Římská církev a pohřbívání ohněm	19
2 Liberecké krematorium - první stavba tohoto druhu na českém území	22
3 Architektura libereckého krematoria, vývoj projektu, realizace, pozdější úpravy	27
4 Srovnání architektury krematoria v Liberci a v Drážďanech	35
5 Osobnost a dílo architekta Rudolfa Bitzana, postavení libereckého krematoria v jeho tvorbě	39
Závěr	50
Seznam použitých zkratk.....	52
Seznam použitých pramenů a literatury.....	54
Prameny.....	54
Literatura	54
Obrazová příloha.....	58
Seznam vyobrazení	75

Úvod

Libereckého krematorium postavené stavební firmou Gustav Sachers & Söhne mezi lety 1915–1917 je první stavbou tohoto druhu na našem území, získat povolení k její výstavbě ovšem nebylo jednoduché. A ještě těžší bylo získat povolení k jeho provozování. V době, kdy započaly snahy o vybudování prvního krematoria na našem území, respektive na území celého bývalého Rakouska–Uherska, nebyl pohřeb žehem běžný. Zastánci tohoto projektu se setkali s neporozuměním a na jeho povolení se čekalo několik let. Přesto, že tato stavba ve svých počátcích vyvolala mnoho rozruchu, byla velmi brzo „zapomenuta“.

Liberec byl v té době více méně německým městem, a to i po vzniku Československé republiky. To s sebou neslo jisté výhody, neboť město se stalo ekonomicky i politicky silné a nezávislé. Převážně díky německým občanům města se podařilo vydobýt potřebná povolení pro výstavbu krematoria. Myšlenka navíc měla podporu zde sídlícího spolku Die Flamme, shromažďujícího příznivce pohřbu žehem. Toto „němectví“ však bylo trnem v oku tehdejší společnosti na našem území nejen v případě Liberce, ale i řady další měst v pohraničí. Mělo proto i své stinné stránky; komplikace provázející výstavbu libereckého krematoria zaznamenala mnohá periodika té doby, ale žádnému z nich nestála stavba za větší zmínku. Kupodivu ani věstník Krematorium, vydávaný českým Spolkem pro spalování mrtvých, neměl potřebu věnovat se tomuto objektu například z architektonického či uměleckého hlediska. Spokojil se s konstatováním, že se jedná o první stavbu tohoto druhu na našem území, bez dalšího hodnocení. Další budovy krematorií na našem území, které se začaly stavět až po Liberci si v dobovém tisku získaly prostor na několik stran, a to včetně fotografií – byly jimi např. olšanské provizorní krematorium či krematorium pardubické. Mnohý český tisk zaměřující se na architekturu či umění zcela ignoroval práce německých autorů. Další komplikací samozřejmě byla první světová válka, během níž se Bitzanův projekt v Liberci realizoval, mnohá periodika v průběhu války omezila či zastavila své vydávání.

Liberecká architektura, a nejen ta, byla opomíjena až do konce druhé světové války, tedy až do doby, kdy se Liberec stal „českým“ městem. Přitom Liberecké krematorium není zajímavé pouze svým prvenstvím mezi krematorii, ale i svou architekturou. Můžeme na něm pozorovat doznívající secesi s geometrickými prvky se znaky modernistické architektury, zvýrazněné osobitým autorovým pojetím stylu. Přesto stavba nevzbudila téměř žádný zájem ani u nových badatelů, stejně jako mnoho dalších staveb vybudovaných na území bývalých Sudet.

Touto prací bych chtěla poukázat na to, že v našem pohraničí se nachází mnoho zajímavých objektů, které nebyly do dnešní doby doceněny i přes jejich nepochybnou historickou a uměleckou hodnotu. V dnešní relativně politicky klidné době se tak nabízí možnost věnovat těmto stavbám pozornost a upozornit na ně.

Pro svou bakalářskou práci jsem si vybrala právě jednu z těchto staveb, včetně osobnosti jejího architekta a jeho díla. Ve své práci jsem se pokusila nastínit také historický kontext doby, ve které liberecké krematorium vznikalo, s jejím kulturním a společenským prostředím. Hlavní část práce se věnuje samotnému krematoriu, nechybí v ní podrobný popis celého komplexu včetně jeho výzdoby. Pokusila jsem se i o charakteristiku stavby tohoto druhu, která vzhledem ke své funkci vyžaduje jisté specifické prvky, kterým se architektura objektu musí částečně podřídít. S ohledem na stáří budovy, jeho současnou podobu i skutečnost, že nadále slouží svému účelu, jsem nemohla opominout ani porovnání původní a současné podoby interiéru i exteriéru krematoria, jejich vývoj a to jak budova byla ovlivněna několika rekonstrukcemi.

Jedna kapitola se věnuje samotné osobnosti architekta Rudolfa Bitzana a jeho dílu. Tato kapitola není ani neměla být vyčerpávajícím zdrojem životopisných informací o Rudolfovi Bitzanovi ani kompletním výčtem jeho děl. V této kapitole jsem chtěla představit dílo tohoto architekta v kontextu s proudy dobové architektury a chronologicky seřadit jeho pravděpodobně nejvýznamnější realizované i nerealizované návrhy, k nimž jsem záměrně přidala některé jeho více i méně významné stavby na našem území. Některým z nich, např. stavbě Krušnohorského divadla v Teplicích, jsem věnovala větší pozornost, vše v zájmu o přiblížení osobnosti autora a lepší pochopení jeho práce na libereckém krematoriu.

Komplex krematoria v Liberci, byla porovnávána jednak s několika dalšími krematorii německého okruhu, ale také s dalšími stavbami R. Bitzana. Konkrétní srovnání uvádím v několika kapitolách. V dostupných pramenech je uváděna podobnost objektu se stavbami krematorií v Drážďanech a ve Zhořelci. Tomuto srovnání jsem se rozhodla věnovat poslední kapitolu, v níž pro ilustraci uvádím stručný popis obou výše jmenovaných objektů, jejich jednotlivých částí, od půdorysu po interiér obřadní síně apod., kdy objekty porovnávám s původní podobou libereckého krematoria. Snažím se tak najít možnou inspiraci či vliv na architekta R. Bitzana při návrhu této stavby.

Vzhledem k tomu, že se jedná o první krematorium na našem území, nemohla jsem se vyhnout ani stručnému popisu návratu k pohřbívání žehem v druhé polovině 19. století a vývoji technického zařízení krematorií.

Moje práce se snaží podat ucelené pojednání o architektuře libereckého krematoria, představit jeho architekturu i historický vývoj. Vzhledem ke špatné dostupnosti materiálů týkajících se stavby libereckého krematoria si nekladu za cíl podat zcela vyčerpávající pohled na toto téma. Mým záměrem je představit liberecké krematorium a jeho architektu z historického a uměleckohistorického hlediska, doplněného o současný pohled oproštěný od zaujatého názoru na „sudetskou“ architekturu.

Přehled literatury

Přestože bylo liberecké krematorium v době svého vzniku významnou stavbou, která ovlivnila stavby krematorií na celém našem území, téměř nikdo se jím z architektonického či uměleckého hlediska nezabýval. V dobovém tisku z let 1913–17, např. Ještědský obzor, Stavitelské listy, věstník Krematorium, Žeh a dalších, nalezneme jen krátké zmínky o chystané či probíhající stavbě. První publikací, v které se objevila opět pouze zmínka o libereckém krematoriu, byla kniha Františka Mencla – Evropská krematoria z roku 1919, v níž je uveden její architekt, doba vzniku, náklady na stavbu a velmi stručný popis stavby. V roce 1928 se krematorium konečně dočkalo obsáhlejší práce od Friedricha Rückera – Feurhalle-Urnenhain in Reichenberg (Böhmen). Tato německy psaná práce se celá věnuje stavbě krematoria a jejímu urnovému háji, její součástí tvoří také plány stavby a háje a fotografie zachycující exteriér i interiér stavby. Díky těmto i dalším fotografiím jsem mohla porovnat původní vybavení a podobu obřadní síně s podobou dnešní. Kromě dalších zmínek v člancích, které se navíc primárně nezabývaly libereckým krematoriem, se objevuje další literatura až v roce 1988, kdy správa krematoria vydává sborník k 70. výročí zahájení jeho provozu. V něm se ale jen krátce hovoří o vzniku stavby a rozšíření urnového háje, zbytek sborníku zaujímají úvahy o pohřbívání žehem, které jsou částečně poplatné době.

Teprve roku 1997 vychází v časopise Umění článek Markéty Večeřákové – Krematoria v české architektuře 10.–30. let 20. století, mezi nimiž je uvedeno i liberecké krematorium, článek popisuje historii, architekturu a ideový obsah v něm uvedených staveb. V tomtéž periodiku vyšel r. 1999 článek Jana Randáčka – Liberecká architektura 1895–1938, v němž najdeme krátký odstavec i o budově krematoria. Další zmínku lze nalézt v Knize o Liberci – Roman Karpaš z r. 2004. Jan Prokeš stručně popisuje vznik a osud krematoria ve svém článku – Jak čas vartoval na Ohnivém hradě aneb příběh nejstaršího českého krematoria, In: Věčko 2007. Další obsáhlejší práce je od Ivany Míškové – Liberecké krematorium 1945–1992/2005, vydaná r. 2008. Tato práce sice obsahuje i zmínky o architektuře s popisem stavby, ale ty tvoří spíše jen doplňující kapitulu, stěžejní část práce se věnuje všeobecné problematice žehu a historii objektu v různých historických etapách. Téhož roku vydal provozovatel krematoria – LIKREM s.r.o. Liberec krátkou publikaci k 90. výročí od zahájení provozu krematoria s textem Jiřího Žitka – Krematorium Liberec 1918–2008. Zatím zřejmě poslední z prací, které se zmiňují o této stavbě je text Jaroslava Zemana – Rudolf Bitzan, pozapomenutý spolutvůrce tváře

Sudet, text se nachází ve sborníku *Fontes Nissae* z r. 2009. Zeman ve své práci uvádí mnohá díla a projekty architekta Rudolfa Bitzana, mezi nimiž samozřejmě nechybí krátká část pojednávající o krematoriu v Liberci.

Literatury věnující se architektovi Rudolfovi Bitzanovi také není mnoho. Vedle zmínek s uvedením některých jeho návrhů v časopisech *Der Architekt* a *Der Baumeister*, se objevuje jeho jméno v souvislosti s projektem na učitelský ústav v Oberhollabrunnu, na kterém spolupracoval s Františkem Neterdou, ve *Stavitelských listech* z r. 1912. V literatuře se Bitzanovo jméno objevilo až v roce 1985 v publikaci Bohumila Plevky – *Cesty 1945–1985: Krušnohorské divadlo Teplice*. Následně pak r. 1999 v knize Jiřího Hilmery – *Česká divadelní architektura*, v části věnované teplickému divadlu. V roce 2007 se v *Děčínských vlastivědných zprávách* objevuje článek Jitky Chmelíkové – *Meziválečná architektura Podmokel*, která zmiňuje kancelářskou budovu energetického podniku *Nordböhmisches Elektrizitätswerke* v Podmoklech navrženou R. Bitzanem. Zatím poslední literaturou věnující se tomuto architektovi byl zatím již výše citovaný text Jaroslava Zemana z r. 2009.

Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem je zřejmé, že literatury a badatelských prací na toto téma je vskutku pomálu a navíc jsou malého rozsahu. Bylo tak nezbytně nutné využít i prameny (například listiny, projekty a plánovou dokumentaci uloženou ve Státním okresním archivu v Liberci), bez nichž by se tato práce nedala napsat.

1 Architektura krematorií ve svých počátcích

1.1 Pohřeb žehem v kontextu doby

První zmínky o pohřbu žehem jsou známy již ze 7. století před n. l., první písemné zprávy jsou doloženy z dob antiky¹. Staří Řekové pohřbívali své zesnulé do země i žehem, od nich se rozšířil pohřeb žehem k Římanům a odtud s římskou civilizací do celé Evropy. Zpopelňování se těšilo velké oblibě, a to až do 3. století n. l. O zpopelňování zesnulých nevíme pouze z antiky, zpopelňování praktikovali také frankové, germánské kmeny, Vikingové a další národy.

Z archeologických nálezů se dozvídáme o pohřbívání žehem také na celém území osídleném Slovany. S nástupem křesťanství se však pohřbívání žehem omezilo, spalování mrtvých bylo označeno za barbarské a křesťanům bylo přísně ukládáno pochovávat do země, také proto že jedním ze základů křesťanství je víra ve zmrtvýchvstání. Francký král Karel Veliký roku 785 zpopelňování zakázal pod pohrůzkou trestu smrti². Respektování tohoto zákazu přetrvávalo v křesťanské Evropě více než 1000 let. Spalování zesnulých se smělo provádět pouze při epidemiích moru či jiných katastrofách.³ Během středověkého náboženského dogmatismu bylo spálení ohněm považováno za největší potupu živého i mrtvého člověka⁴, neodmyslitelný úděl čarodějnic a kacířů. Od 15. do 17. století se v Itálii hromadně zpopelňovali padlí ve válkách a oběti moru či zemětřesení. Myšlenka spalování mrtvých se znovu objevila až v osvícenství a jejímu prosazení napomohla až francouzská revoluce. V habsburské monarchii zákaz pohřbívání žehem platil až do jejího konce, do r. 1918.

V Asii byli spalování zemřelí buddhisté již odedávna, podle Buddhova učení se totiž teprve až spálením těla vysvobodí duch z tělesného zajetí. Moderní pohřeb žehem se ale podle svých příznivců navrácí ve svých snahách také k pravěku, v němž člověk dospěl určité kulturní výše právě tehdy, když začal spalovat své mrtvé. V pravěku totiž můžeme pozorovat celý vývoj pohřbívání: z počátku vývoje zůstávaly mrtvoly prostě pohozeny, později těla mrtvých uvazovali na stromy, aby je dravá zvířata a ptáci co nejdříve odstranily. Postupně se přešlo k pohřbívání do země a vyvrcholením piety k nebožtíkovi se stalo spalování jeho mrtvoly. Tyto změny ve způsobu pohřbívání mohly souviset nejen s

¹ Philippe ARIÉS: Dějiny smrti I. Praha 2000, 47.

² Ludvík ČÍŽEK: Oheň ve službách hygieny. In: České společnosti pro veřejné zdravotnictví Roč. –, 1897, 6.

³ Jan HOŘEJŠÍ: Epidemie a pohřbívání. In: Žeh 33, 1942, 84.

⁴ Také dodatečné spalování již do země pohřbených těl. In: ČÍŽEK 1897, 7.

kulturním vývojem, ale i se změnami v náboženských názorech⁵ a v neposlední řadě také s hygienou.

S rozvojem městské civilizace v Evropě 18. století se ve městech zákonitě začal projevovat nedostatek půdy. Ten se dotkl i pohřbišť, pro která byla již na počátku křesťanství vyhrazena místa poblíž kostelů a klášterů. Tehdy se znovu objevuje myšlenka zpopelňování zesnulých prostřednictvím očištného ohně, kdy jedním z důvodů bylo docílit podstatného snížení ploch hřbitovů, které se rozšiřovaly na úkor zemědělské půdy. Znovuzavedení pohřbívání žehem v Evropě se stalo aktuálním v 19. století. O pohřbívání žehem se diskutovalo na mnoha lékařských kongresech, například v r. 1869 ve Florencii, 1871 v Říme, 1876 v Drážďanech, 1891 v Londýně, 1894 v Budapešti a 1897 v Moskvě.⁶ Vědecké a společenské autority se vždy vyslovovaly pro zpopelňování mrtvých. Bohužel jiné autority a mocní tehdejšího světa pohřbívání žehem brzdili.

Historii zpopelňování v Evropě znovu otevřel až rok 1874. Hlavní roli v tom hráli zřejmě tyto dva faktory: 1) Vstoupil v platnost nový italský zdravotní zákon, který jako první v křesťanském světě povolil zpopelňování zesnulých v krematoriích. 2) Německý inženýr Friederich Siemens postavil a vyzkoušel žároviště, blízké současným kremačním pecím.⁷ Následně bylo roku 1876 vybudováno první novodobé krematorium, a to v Miláně.

Nebyla to ovšem vzpomínka na kulturní vývoj v pravěku ani na krásu antického žehu, která byla v 19. století podnětem ke změně tehdejšího velmi ustáleného způsobu pohřbívání, ale pouze věda. Lékařská věda a počátek lékařské hygieny poukázal na nebezpečí epidemií související mimo jiné s tehdejších zanedbaným stavem hřbitovů, umístěvaných až do josefínských reforem v blízkosti kostelů a klášterů, tedy v centru měst. Jak již bylo zmíněno, právě lékaři se mezi prvními obrátili zpět k myšlence žehu a začali hledat způsob, jak vylepšit a zlevnit primitivní spalování na hranicích. Zdůrazňovali především zdravotní a hygienický význam ohně, během spalování totiž dochází k urychlení oxidací a tím dochází k zničení látek, které jsou přímo či nepřímo zdraví škodlivé.⁸ Spalování ničí choroboplodné zárodky, které se mohou přenášet dál a zabraňuje rozkladu a hnilobě těla, které jsou hlavním procesem po pohřbu do země. Tím tedy odpadá případné ovlivnění spodních vod, vzduchu v okolí hřbitova, hloubka pohřbívání i umístění

⁵ Jan Nauman, In: František MENCL: Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých. Praha 1922, 4.

⁶ ČÍŽEK 1897.

⁷ Lubomír MILDE: Friedrich Siemens a jeho první pokusná kremace. In: Žeh 33, 1942, 118.

⁸ Jan HOŘEJŠÍ: Proměny těl v hrobě a šířitelé nebezpečí hrobního. In: Žeh 33, 1942, 98 – Riziko přenosu bakterií ještě více roste v době epidemií apod.

hřbitovů za hranice měst. Tělesné ostatky lze totiž spálit bez kouře a bez zápachu, tak že z nich zůstane jen čistý popel⁹, který je hygienicky zcela nezávadný.

V souvislosti s moderním zjednodušením a zušlechtěním života požadují zastánci pohřbu žehem i na sklonku svého života zjednodušení a zušlechtění, „*a proto nechtějí, aby jejich těla hnila a tlela ve zpuchřelých rakvích, ale touží po čistém zničení ohněm toho, co bývalo jejich tělem*“¹⁰. Poukazují také na poetické možnosti tohoto způsobu pohřbívání, zdůrazňují možnost pohřbu popela či rozprášení v místě, které bylo mrtvému blízké apod.

V červnu 1876 byly na mezinárodním sjezdu pro spalování mrtvol v Drážďanech stanoveny požadavky na spalování mrtvých, a to:

1. *Spálení těla musí být dokonalé a bez uhelnatých zbytků.*
2. *Musí být provedeno přímo v pecích a přístrojích určených výhradně ke zpopelnění lidských ostatků.*
3. *Nesmí při něm do vzduchu pronikat žádné zápachající výpary nebo plyny.*
4. *Popel z tělesných ostatků musí být čistý, bělavý a zůstaven tak, aby bylo možné jej snadno a rychle sebrat a uložit.*
5. *Náklady na zřízení pecí i na spálení těla ať jsou pokud možno malé.*
6. *Pec (přístroj) ať je postavena tak, aby mohlo být zpopelněno několik mrtvých po sobě.*“¹¹

Těmto požadavkům na spalování mrtvých vyhovuje několik soustav pecí vzniklých v této době, jednotlivé pece se liší ve svých systémech a palivu (hnědé uhlí, koks, svítíplyn, elektřina, ...). Tyto rozdíly měly také vliv na dobu spalování. Z počátku trvalo zpopelnění tělesných ostatků i několik hodin, s vylepšením technologie se tato doba zkrátila cca na 45 minut. Jednou z nejdůležitějších soustav pro „počátky“ kremace je Siemensova soustava, která zdokonalila způsob spalování a stala se výchozím typem při vylepšení dalších soustav.¹² Roku 1873 navštívil Siemense Karl Friedrich Reclam z Lipska (profesor tamní univerzity, lékař, autor populárních hygienických knih), který se domníval, že Siemensův objev regenerativní pece, sloužící k dokonalému spalování topiva, by se dal

⁹ Pro dokonalé spálení se musí teplota vzduchu během spalování pohybovat mezi 700–1000 °C.

¹⁰ Jan Nauman, in: MENCL 1922, 4.

¹¹ Ludvík ČÍŽEK: Spalování čili zpopelnění mrtvol (pohřbívání ohněm) na konci XIX. a počátku XX. století. Praha 1912, 3.

¹² ČÍŽEK 1897, 17. Siemensova soustava se skládá ze tří od sebe oddělených částí, generátoru či plynovny, spalovací pece s regenerátorem a komínu s příslušným sopouchem k odvádění zbytků hoření.

využít pro zpopelňování. Siemens pak přikročil k prvnímu pokusu kremace lidského těla.¹³ Jeho myšlenky použili mnozí k různým kombinacím a vylepšením soustav.

1.1.1 Pohřeb žehem a krematoria u nás

Pohřeb žehem je dnes u nás i v celé západní Evropě zcela samozřejmou věcí, ale ne vždy tomu tak bylo. Zatímco v cizině se ozývají hlasy po obnovení této antické tradice již v době renesance a Velké francouzské revoluce, u nás takové doklady nemáme, a první zmínku nacházíme až v dopise Boženy Němcové, která po smrti Josefa Jungmanna lituje, že jsme opustili tento „*nejkrásnější obyčej svých předků*“¹⁴. Výmluvně mluví o zpopelňování také Jan Neruda ve svých fejetonech, otištěných v Národních listech v letech 1872 a 1885¹⁵. Doba ale nebyla dost zralá a teprve až činy Vojtěcha Náprstka měly praktické dopady. Náprstek r. 1888 navrhl městské zdravotní komisi zřízení krematoria v Praze. Přestože tento návrh někteří členové podporovali, uvízl na místodržitelství a u zemského zdravotního rady. Náprstek jako zastánce pohřbu žehem pak ve své závěti požádal, aby jeho ostatky byly zpopelněny v cizině.

Mluví-li se o průkopnících pohřbívání žehem u nás, musíme v první řadě uvést ty, kteří tuto myšlenku uskutečnili. Nesmíme tedy zapomenout na paní Augustu Braunerovou, která zemřela v říjnu 1890 v Paříži. Na přání zesnulé nechaly její dcery ostatky zpopelnit ve francouzském krematoriu Père–Lachaise, stala se tak první zpopelněnou Češkou, její popel dcery převezly do Prahy. Paní Augusta Braunerová byla mecenáška, filantropka, ale také manželka českého politika Františka Augusta Braunera, matka malířky Zdenky Braunerové a významného chemika profesora Bohuslava Braunera. Pohřeb žehem katolická církev nepovolovala a každý katolický kněz musel tento pohřeb odmítnout. I přes významnost této mecenášky a osobní známost s arcibiskupem Františkem hrabětem Schönbornem, se nesměla urna s popelem přenést do kostela a byly jí odepřeny všechny církevní obřady.¹⁶ Pohřeb tak proběhl v kruhu přátel, bez přítomnosti kněze a církevního obřadu, na vyšehradském hřbitově v Praze.¹⁷ Řeč nad hrobem přednesl tedy rodinný přítel a příznivec kremace Vojtěch Náprstek, který ve své řeči zdůrazňoval, že v Písmu není

¹³ Protokol o tomto prvním zpopelnění v moderním přístroji je otištěn v brožuře: "Die Feuerbestattung System F. Siemens", vydané r. 1878 v Drážďanech technickým oddělením Siemensovy firmy.

¹⁴ MENCL 1922, 4.

¹⁵ MENCL 1922, 5, dále také Dr. Ctibor Helcelet v Moravské Orlici (31./I. 1873).

¹⁶ Milena LENDEROVÁ: „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In: Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.–11. března 2000. Praha 2001, 238.

¹⁷ Tato skutečnost vyvolala mediální odezvu – Národní listy XXX, 1890, č. 291, 22. 10., 3. a Čech XXII, 1890, č. 247, 27. 10., 2 a další.

pohřeb žehem zakázán. Jako druhý se nechal v Gothě r. 1894 na vlastní přání zpopelnit, jeden z hlavních průkopníků pohřbu žehem u nás, již zmíněný Vojtěch Náprstek. Měl o kremaci i o krematoriích informace od Anny Bayerové, první české lékařky, která studovala v Bernu¹⁸, a od mnoha dalších ...

Roku 1899 byla v Praze z iniciativy MUDr. Jindřicha Záhoře založena Společnost pro spalování mrtvol, téhož roku také c. k. místodržitelství pro království České schválilo její stanovy. Mezi zakladatelské osobnosti patřili Vojtěch Náprstek, ředitel Zemské banky Dr. Jan Lošťák, předsedkyně Ústředního spolku žen Pavlína Klenková z Vlastimilů¹⁹ a mnoho dalších významných a vzdělaných osobností té doby²⁰. Velkou zásluhu o propagaci pohřbu žehem a získávání přívrženců této myšlenky nejen z Prahy má spolek Krematorium, který vznikl r. 1909.

Roku 1902 požádala Společnost pro spalování mrtvol obecní zastupitelstva 190 slovanských měst, aby se domáhala vydání vládního nařízení o fakultativním pohřbu žehem. Zároveň se snažily přesvědčit poslance, aby v říšské radě prosadili povolení stavby krematorií, ale neúspěšně.²¹ Kladné stanovisko k pohřbu žehem vyslovilo tehdy mnoho českých měst. Toho roku také vypsala Společnost pro spalování mrtvol na návrh JUDr. Josefa Scheinera soutěž na budovu krematoria v Praze²². Podmínky vypracoval vrchní městský inženýr Ludvík Čížek. Ve stanovené lhůtě došlo pouze 5 návrhů, první cena nebyla udělena a odměnu získali pouze dva projektanti, a to Pavel Janák, tehdy ještě jako posluchač architektury na České vysoké škole technické a Jan Šachl.²³

Otázka pohřbívání ohněm se projednávala také na mezinárodním kongresu „Volné myšlenky“ konaného v září 1907 v Praze²⁴. Roku 1909 se člen výboru O. Slavík přičiňoval v pražském zastupitelstvu aspoň o prosazení stavby kolumbária v rámci síně obecního hřbitova pro nekatolíky, obec ale ustoupila námitkám katolické církve, která byla proti a vyhrožovala, že by v budoucnu mohla zabrat i tuto budovu.

Spolky pořádaly přednášky a snažily se vzbudit zájem veřejnosti a uměleckých kruhů, vypisovaly veřejné soutěže na náhrobky, popelnice, soutěž na pěvecké sbory apod. Oba uvedené spolky r. 1912 opět požádaly městskou radu v Praze, aby svým vlivem

¹⁸ Milena LENDEROVÁ: S pietou popel shmouce ... aneb kremace v Čechách. In: Dějiny a současnost 23, 2001, 24.

¹⁹ Vztah k architektovi Richardovi Klenkovi rytíři z Vlastimilů se mi bohužel nepodařilo zjistit.

²⁰ Lubomír MILDE: Z počátků kremačního hnutí v našich zemích. In: Žeh 33, 1942, 145.

²¹ Jaroslav NEKVASIL: Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec. Praha 1946, 11.

²² Podrobněji In: Zprávy spolku architektů a inženýrů v království Českém z r. 1902.

²³ MILDE 1942b, 146, návrhy byly vystaveny v Náprstkově muzeu.

²⁴ Ludvík ČÍZEK / Jindřich ZÁHOŘ: Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol. Praha 1916, 22.

prosadila zákon o fakultativním pohřbívání žehem.²⁵ Tomuto přání ale nebylo vyhověno. Společnost pro spalování mrtvol se soustředila pouze na propagaci a bála se převzít zodpovědnost za pohřeb svých členů. V tom ale viděli někteří členové marnost svého úsilí a ze společnosti odešli do nově vzniklého spolku Krematorium. A dalo by se říci, že tím začíná jakási druhá etapa vývoje.

Spolek Krematorium vyvinul značné úsilí a začal postupně od r. 1909 sám zajišťovat veškeré výlohy kremace. Zajišťoval také všechny předepsané formality, včetně převozu do zahraničního krematoria.²⁶ Pro členy spolku byly stanoveny roční příspěvky, které byly odvozeny podle věku od 23 do 200 Korun.²⁷ Tím, že spolek převzal obstarání kremace na sebe, zbavil rodinu obtížného úředního jednání a vyvolal rychlý růst členstva. To zasadilo velkou ránu Společnosti pro spalování mrtvol, do které nepřistupovali noví členové a krátce po první světové válce Společnost zanikla a spolek Krematorium převzal veškerou propagační činnost a stal se jediným českým kremačním spolkem. Díky vlivu a fondu tohoto spolku se mohlo r. 1921 vybudovat také první pražské krematorium²⁸. Od schválení fakultativního pohřbu žehem, přijetím zákona č. 180 v r. 1919, se kremace šířila do všech vrstev společnosti a stala se dostupnou i pro méně zámožné jedince.

Vedle těchto dvou spolků v Čechách působily též pobočky vídeňského spolku Die Flamme, který vznikl r. 1885 a stal se prvním kremačním spolkem, který propagoval pohřeb žehem v Rakousku–Uhersku. Podnítil vznik české Společnosti pro spalování mrtvol, se kterou od r. 1900 aktivně spolupracoval. Díky spolku Die Flamme bylo mezi lety 1915 a 1917 postaveno první krematorium v Čechách – v Liberci. Po dostavbě, ale úřady liberecké krematorium zapečetily a první kremace se mohla uskutečnit až se vznikem Československé republiky v říjnu 1918.

Největší překážkou obecnému rozšíření kremace byly z počátku vysoké náklady, způsobené především převozem zesnulého do krematoria, kterých v té době bylo jen několik. Například Itálie provozovala k r. 1919, tedy v době, kdy již došlo k poválečnému rozvoji pohřbívání žehem, 30 krematorií, Švýcarsko 14, Francie 6, Velká Británie 14, Německo 54, Holandsko 1 a severské státy 6. Čeští občané byli v otázce kremace před stavbou, respektive zahájením provozu, libereckého krematoria odkázáni pouze na cizinu,

²⁵ NEKVASIL 1946, 6.

²⁶ Karel NOZAR: Pohřby do země a kremace. Praha 1931, 14.

²⁷ Několik kategorií, počínající 15. rokem, lidé nad 60 let pak měli zvláštní kategorii.

²⁸ KREMATORIUM, Věstník "Krematoria" spolku pro spalování mrtvých 1921.

zprvu na krematorium v německé Gothě, poté na Saskou Kamenici, Žitavu a později také na Drážďany.

Češi měli při odmítání pohřbu žehem vedle „pohanského“ původu tohoto způsobu pohřbívání ještě výhradu kvůli „němectví“. Pomineme-li totiž krematorium v Miláně, tak se jako „první“ přiklonili k myšlence pohřbu ohněm právě německé protestantské země.²⁹ Nejstarší německé krematorium zahájilo svůj provoz v prosinci 1878 v Gothě.³⁰ Přes všechny snahy zůstávala kremace až do první světové války výjimkou, v křesťanské Evropě kladla silný odpor církev, ale také vznikající kriminalistika, která měla obavy ze znemožnění exhumace těla. Tento odpor proti kremaci prohlubovaly také již zmíněné vysoké náklady.

Po vzniku Československé republiky již „nikdo“ nebránil volnému rozvoji kremace, ta byla povolena zákonem č. 180 z 1. 4. 1919, znovu pak zákonem č. 264 z r. 1921 a vládním nařízením č. 194 Sb. z r. 1923. Spalovat se smělo jen v úředně schválených krematoriích a ke kremaci náležela potvrzení, se souhlasem nebožtíka s tímto způsobem pohřbu, úmrtní list, vyjádření lékaře, že neexistuje sebemenší podezření z trestného činu apod. I přes toto povolení zákonem a rozšíření kremace zůstala katolická církev neústupná a nesmlouvavá. K úplnému povolení ze strany církve došlo až roku 1962, tedy více než 70 let po pohřbu Augusty Braunerové.

Po první světové válce vzrostl na území bývalé monarchie také zájem o stavbu krematorií, k této myšlence se připojila i řada českých měst³¹. Jejich zájem byl ale většinou pouze povrchní a nedošlo k vypracování projektů. To není případ Pardubic, které soutěž na návrh vypisaly ke konci roku 1918. Došlo 90 návrhů, první cenu získal arch. Pavel Janák. Roku 1921 vypracoval podrobný návrh a k jeho realizaci byla založena akciová společnost s kapitálem 1,5 miliónu Kč.³²

Po říjnu 1918 Praha zamýšlela zřídit krematorium současně s Ďáblickým hřbitovem, který měl být teprve vybudován. Tato varianta však vyžadovala velké finanční prostředky, náklad na stavbu by činil totiž asi 10 milionů, z čehož mělo 12% sloužit ke stavbě samotné budovy krematoria. Další komplikaci představovala tehdejší špatná

²⁹ František MENCL: Evropská krematoria. Praha 1919, 21.

³⁰ Po Německu následovala Anglie, Švédsko, Francie, Švýcarsko, Dánsko, ... a před první světovou válkou ještě Norsko, Holandsko, ...

³¹ Jičín, Kolín, Německý Brod, Nová Paka, Zdice, ...

³² MENCL 1922, 7.

dostupnost Ďáblic z centra města. Proto se přešlo k „provisorní“ rychlejší variantě, tedy ke stavbě Olšanského krematoria od arch. F. Velicha, které bylo postaveno r. 1921.³³

Další soutěže na krematoria vypsalí v Chebu, Moravské Ostravě, Nymburku atd. V Písku a v Táboře pak založili nové hřbitovy, u kterých se počítalo s možností pozdějšího připojení krematoria. Během 20. a 30. let došlo k realizaci některých návrhů. Po Pardubicích a olšanském provizoriu následovala v letech 1923–24 stavba již zbořeného krematoria v Moravské Ostravě, které navrhli Vlastislav Hofman a František Mencl. Roku 1924 pak zahájilo provoz také nymburské krematorium od Bedřicha Feuersteina. Do r. 1937 se ještě realizovala svatba krematorií v Mostě, Plzni, Brně, Praze–Strašnicích, Olomouci, Ústí nad Labem–Střekově, Karlových Varech–Rybářích a v Semilech. Po druhé světové válce se pak počet kremací ještě zvětšil a tak vzrostl i počet krematorií na našem území.

1.1.2 Římská církev a pohřbívání ohněm

Žeh musel překonávat velké překážky, protože vyvracel jednu z nejstarších tradic, pohřeb do země. Největší odpor přirozeně kladla katolická církev, u které byl pohřeb do země pokládán za nejposvátnější. Katolíci pokládali kremační hnutí za podezřelé, protože souviselo se všeobecnou snahou aplikovat vědu na skutečný život. Tuto snahu ještě podtrhl rozmach vědeckého pokroku, který také vedl k novým filozofickým názorům, ty vysvětlovaly veškerý svět a život mechanickými přírodními zákony nebo zákony lidského rozumu. V Německu propagovali pohřeb žehem jako první právě materialističtí přírodovědci Karl Vogt a Jakob Moleschott. Tím získala idea pohřbu žehem v očích církve nepřátelský podtext. V těchto filozofických názorech se totiž Bůh stal jen abstraktní představou, která ani z daleka neodpovídala církevním zákonům. Církev tehdy pokládala rozvoj věd i kremační hnutí, za součást těchto filozofických názorů, a to se stalo jedním z nejdůležitějších důvodů, proč žeh tak zásadně odmítala.³⁴ Toto odmítnutí podtrhl rok 1869, kdy kongres italských svobodných zednářů nazval tento způsob pohřbu „nástrojem boje proti církvi“. Průkopníkům kremace, ale nešlo o boj proti církvi, zdůrazňovali především hospodářské a hygienické důvody.

Stejně tak i v rakouské monarchii bránil uskutečnění myšlenky pohřbívání žehem především vliv římské církve. Zástupci Lidové strany se stavěli na odpor, aniž by měli

³³ MENCL 1922, 12.

³⁴ MILDE 1942a, 83.

řádných důvodů. Myšlenka pohřbívání ohněm totiž neodporuje ani katolické církevní věrouce, Písmu, ani víře ve vzkříšení těla. Rozhodující tedy zůstala autorita římského papeže, který r. 1885 tento způsob pohřbívání zavrhl.³⁵ Tímto papežovým rozhodnutím se církevním duchovním zakázalo účastnit se pohřbu žehem v taláru i bez něj. A pozůstali nesměli nechat provést kremaci, přesto že si to zemřelý přál.

Do doby schválení kremace církví se často objevovaly také falešné argumenty v kázáních farářů. Faráři v nich obvykle falešně tvrdili, že tělo mrtvého, který se nechá zpopelnit, se bude „*kroutit v ohni stejně jako papír a jeho duše propadne d'áblu a nebude probrán v Posledním soudu. Člověk povstal ze země a patří opět do země, a kdo nechce, bude proklet na věky ...*“³⁶ I v první polovině 20. let se našli tisícové davy, které věřili takovými argumentům. Se vzestupem kulturní úrovně a vzdělaností počet takových lidí klesal.

Na počátku křesťanského hnutí v období úvah a pokusů, nebyl odpor katolické církve nijak zvlášť veliký, protože církev předpokládala, že tyto snahy se nikdy neuskuteční. Změna nastala při zřízení prvního krematoria v Miláně. Politické situace v Itálii tehdy odrážela výsledky změn spočívajících v dobytí a zabránění církevního státu i Říma sjednocenou Itálií. Přesto vybudování krematoria bylo považováno za provokaci „bezbožných uchvatitelů“. Tomu nepomohla ani ta skutečnost, že Itálie jako první na světě vydala zákon, který žeh povoloval. Tato vzrušená nálada, ve které se musela katolická církev rozhodnout o svém postoji ke kremaci, nepřispívala klidnému posuzování věci a okolností.

Jak již bylo zmíněno, kremace v zásadě neodporuje ani Bibli ani církevnímu učení. Obvyklé byly katolické námitky, jako např. že kremace je pohanský zvyk, že Ježíš byl pochován do hrobu, a že kremace je násilným zničením lidského těla. Tyto námitky však zastánci žehu považovali za malicherné a nepodstatné, takže je v debatě vždy vyvrátili a katoličtí řečníci tak mohli uvést jen jediný důvod, a to poslušnost vůči zakazu vydaného papežem, kterou je vázán každý katolík.

I jiné křesťanské církve se z počátku chovaly k žehu odmítavě nebo aspoň nedůvěřivě. Protože v duchu doby 19. stol. byla možná příliš zdůrazňována technická stránka žehu a málo se dbalo na samotnou ideu a obřadnost. Ale i těmto církvím nakonec bylo zřejmé, že posvěcení, které dostali jejich zesnulí při pohřbu do země, může být uděleno také při obřadu zpopelnění. Ke změně jejich názoru vedl teprve až vznik

³⁵ KREMATORIUM 13, 1922, 74.

³⁶ Úryvek kázání faráře Pochmela v Rychalticích u Ostravy, In: Krematorium 13, 1922, 74.

„krásných“ krematorií s umělecky pojatými obřadními síněmi a zřizování popelnicových hájů, které vyhovovaly všem požadavkům pietního pohřbívání a krematoria se stala pravými chrámy žehu.

Poznání pravé podstaty žehu, jeho duchovní hloubky, jeho piety a krásy, nastalo ovšem až ve 20. století, tedy až v době, kdy zásadní těžko odvolatelné rozhodnutí katolické církve o zavrnutí tohoto způsobu pohřbívání bylo již učiněno. Tím se dostali katolíci do zvláštní situace, bojovali totiž ve 20. stol. proti žehu století 19., přestože kdysi vytýkané nedostatky zpopelňování byly již dávno odstraněny, odmítali kremaci jako by církev nepřijala technický pokrok a jako by chtěl stále někdo využívat kremace jako prostředku boje proti církvi.³⁷

Katolická církev zůstala neústupná a nesmlouvavá až do roku 1926, do té doby zákaz kremace třikrát obnovila a upřesnila. Pohřeb žehem se stal "běžnou" záležitostí mezi válkami, ale i tak mu katolická církev kladla překážky, svůj názor změnila až po druhé světové válce, kdy uznala jeho hospodářské a hygienické přednosti. K úplnému povolení ze strany katolické církve došlo ale až roku 1962.³⁸ Ale i přes toto povolení je dodnes v tradičních katolických zemích, jako například Itálie a Španělsko, prováděn nižší počet pohřbů žehem. Naopak v protestantských oblastech, Velká Británie, Dánsko apod., je počet kremací mnohem vyšší.

³⁷ MILDE 1942a, 84.

³⁸ Uwe BIRNSTEIN a kol.: Kronika křesťanství. Praha 1998, 369.

2 Liberecké krematorium - první stavba tohoto druhu na českém území

Přes veškeré snahy Společnosti pro spalování mrtvol se prvním českým městem a také prvním městem rakousko-uherské monarchie, kterému se podařilo vybudovat krematorium, stal až r. 1917 Liberec (Reichenberg). Liberec byl dostatečně politicky a ekonomicky silným městem, aby si stavbu krematoria mohl dovolit. Působila zde také jedna z neaktivnějších poboček spolku Die Flamme, řízeného z Vídně. Navíc myšlenka spalování byla v Liberci nakloněna řada významných občanů a od r. 1898 také městská rada³⁹, která požádala již v listopadu 1901 místodržitelství v Praze o povolení ke stavbě krematoria. Na tuto žádost ale město nedostalo žádnou odpověď. I přes to městská rada schválila smlouvu obce se spolkem Die Flamme ve Vídni, podle které se peníze spolku použijí na stavbu krematoria a zbytek nákladů uhradí obec. Ministerstvo vnitra r. 1909 povolení ke stavbě zamítlo s tím, že jde o sanitární zařízení, které v té době spadalo pod zdravotní policii. Obec se proti tomuto rozhodnutí samozřejmě ohradila a prosadila, že povolení ke stavbě je záležitostí stavebního úřadu. Na základě zmíněného argumentu r. 1912 nejvyšší soud stavbu krematoria povolil, ale bez možnosti ji uvést do provozu⁴⁰.

V prosinci 1913 tak následovalo vypsání soutěže na projekt libereckého krematoria. Zasláné návrhy přijímal městský stavební úřad do „poloviny“ února 1914.⁴¹ Komise k posouzení návrhů se skládala z městského radního Ferdinanda Felgenhauera, c. k. profesora ing. Pavla Zeha, c. k. úředně oprávněného arch. Oskara Fürstenaua, přednosty oddělení stavebního úřadu pro vysoké stavby arch. Josefa Schuda a prezidenta spolku Die Flamme ve Vídni, Oskara Schideka.⁴² Do soutěže přišlo celkem 31 návrhů a zúčastnili se jí například architekti Hans Glaser, Karl Scheffel z Vídně, liberečtí architekti Max Kühn, Heinrich Fanta a další. První cena však nebyla udělena, protože žádný ze zaslaných projektů nevyhovoval místním podmínkám, druhou cenu získaly návrhy libereckých architektů: „Plamen“ stavebního mistra Ferdinanda Scholze a architekta Rudolfa Scholze a „Pax“ Josefa Schida. Třetí cenu získal návrh drážďanského architekta Rudolfa Bitzana,

³⁹ Důležitou roli v prosazení stavby krematoria hrál také tehdejší liberecký purkmistr (1893–1929) MUDr. Franz Bayer, který byl mimo jiné členem spolku Die Flamme.

⁴⁰ Friedrich RÜCKER: Feurhalle–Urnenhain in Reichenberg (Böhmen). Reichenberg 1928, 27.

⁴¹ Projekty zaslané do soutěže nebylo možné dohledat ani v SOKa Liberec, kde je umístěna plánová dokumentace krematoria.

⁴² Celá informace o vypsání veřejné soutěže na stavbu libereckého krematoria otištěna In: Stavitelské listy 10, 5. 1. 1914, 8.

„Feuerburg = Ohnivý hrad“.⁴³ Liberecká pobočka spolku Die Flamme nakonec vybrala pro realizaci projekt Rudolfa Bitzana, který musel svůj návrh upravit.

Mírné komplikace se objevily také při výběru místa vhodného pro stavbu krematoria. Městské zastupitelstvo uvažovalo o několika lokalitách v Jizerských horách, například o vrchu Královka a v jednom z návrhů padla dokonce zmínka o Ještědu⁴⁴, to by ale stavbu výrazně prodražilo. Zastupitelstvo tedy nakonec vybralo pro stavbu Bitzanova projektu místo na tzv. Monstrančním vrchu (Monstranzberge) nad městem, který na rozdíl od jiných míst svou rozlohou 83 akrů poskytoval dostatečnou plochu pro zřízení urnového háje. Podle prvních předpokladů rady měla stavba začít na jaře 1913 a náklad na ni odhadem činil 120–140.000 K., které z velké části budou hrazeny vídeňským spolkem pro spalování mrtvol Die Flamme⁴⁵. Město pak věnovalo na stavbu 20.000 K. Ve skutečnosti se náklad vyšplhal na 180.633 K a 85 haléřů⁴⁶.

Základní kámen stavby byl položen stavební firmou Gustav Sachers & Söhne na začátku května r. 1915 a dokončena byla v srpnu 1917. Architektura budovy libereckého krematoria má zhmotňovat romantické říšskoněmecké ideály. Architekt Rudolf Bitzan ve svém návrhu pojal celou koncepci krematoria slavnostně a symbolicky.⁴⁷ Tento architektův důležitý záměr však v dnešní době zaniká následkem několika necitelných úprav, kterými stavby prošla.

Pro většinu Bitzanových realizací je typické klasicizující pojetí fasád s pilastry a polosloupky, střízlivý dekor, mohutné mansardové střechy a výrazná monumentalita⁴⁸, jinak tomu není ani v případě libereckého krematoria. Konečný Bitzanův návrh z r. 1914 je symetrický, půdorys má tvar otevřené podkovové dispozice uprostřed s hmotou centrální budovy[1]. Celá koncepce budovy je rozdělena na čtyři části, které jsou vzájemně propojené; obřadní síň, čekárna a místnost pro obřadníky, kolumbárium, správní a technické části. V návrhu je uplatněna symbolika orla, která se objevuje v celé stavbě, pravděpodobné spojení s romantickými říšskými ideály.

Na první pohled se stává středem pozornosti a hlavní podstatou stavby mohutný blok obřadní budovy, který je umístěný na středové ose.[2] Tato budova je prolomena

⁴³ RÜCKER 1928, 23.

⁴⁴ Sborník k 70. výročí libereckého krematoria. Liberec 1988, 7.

⁴⁵ Informuje o tom Ještědský obzor VII, 1913, č. 10., 7. 3., 4, a VIII, 1914, č. 29, 17. 6, 4, a přijímá tuto zprávu pozitivně.

⁴⁶ SOKa Liberec, fond Archiv města Liberce, karton č. 478, inventární č. 752, sign. 15.

⁴⁷ Markéta VEČEŘÁKOVÁ: Krematoria v české architektuře 10.–30. let 20. století. In: Umění [ČSAV] 45, 1997, 78.

⁴⁸ Jaroslav ZEMAN: Rudolf Bitzan, zapomenutý spoluvůrce tváře Sudet. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 10, 2009, 28.

čtyřmi vertikálními pásy oken, které osvětlují obřadní síň. Čelo bloku je členěno výrazným vstupním portálem, který je orientovaný na jih. Nad portálem je umístěn text básníka Augusta A. Raaffa „*Reines, urgöttliches, herrliches Feuer, Nimm in die Arme Den erdmüden Leib.* = *Čistý, božský, nádherný ohni, přijmi ve svou náruč zemdlené tělo.*“⁴⁹ [3]. Dominantou vstupního portálu jsou dva „egyptizující“ monumentální sloupy bez patky, jejich výrazně mohutnou a hladkou hmotu završuje prstenec s nízkou hlavicí. Ty zdobí jemný reliéfní vzor, který kontrastuje s celým objemem a strohostí budovy, tvoří tak zajímavý detail, který je dobře zpozorovatelný již při příchodu k budově. Po stranách vstupního portálu - sloupů stojí abstrahované postavy strážců z pískovce, svým pojetím připomínající spíše náhrobní stély než klasické plastiky [4]. Tyto postavy byly zhotoveny podle Bitzanova návrhu profesorem Aloisem Rieberem⁵⁰, podle Markéty Večeřákové připomínají kresby hlídačů fantaskního hradu z Kotěrovy ilustrace k povídce o Čestném rytíři (1902)⁵¹. Atletické postavy strážců působí neohroženým dojmem, poměr hlavy k tělu je ovšem větší než jsme zvyklí a značně dlouhé nohy skryté za štítem prodlužují celou figuru. Stejně tak dlaně a chodidla mají větší rozměr a jejich mohutné prsty jsou jakoby hrubě až geometricky opracované, stejným způsobem jsou opracované i další detaily figur jako jsou helma či ramena. Postavy mají křídla, která již tolik nevystupují z bloku budovy, jde spíše o vysoký reliéf a jsou stylizovaná do podoby orlů, „symboly Německé říše, atributu síly a vítězství“, což bezpochyby souviselo s německou většinou žijící v Liberci. Polovinu těla strážců zakrývají „hladké“ štíty z nichž vystupuje kruh s animálními symboly: sova, had, lev, orel (moudrost nebo noc a spánek, znovuzrození, statečnost, síla). Podobné či stejné prvky nalezneme také na stavbě, staršího architektonicky zajímavějšího, drážďanského krematoria od Fritze Schumachera.

Obě jednopodlažní postranní křídla budovy, ve kterých je umístěna správní a technická část krematoria, byla odlehčena loubím tak, aby kontrastovala s mohutnou centrální nezdobenou hmotou obřadní budovy. Stavba je monumentální, zvenku oproštěná od zbytečných detailů, v interiéru naopak doznívá secese, která se objevuje například v symbolistní kruhové mozaice nad vchodem, kde je zobrazen mužský akt s ptákem Fénixem, tedy metafora nesmrtnosti a vzkříšení [5], kterou navrhl akad. malíř Leopold Forster. Mozaika se skládá, až na zmíněnou mužskou postavu, z malých dílů. Tato postava

⁴⁹ Tento text se dnes mírně liší, je psán českým jazykem a zní: „*Čistý, jasný, prabožský ohni vezmi ve svou náruč zemdlené tělo!*“, pravděpodobně pochází z rekonstrukce budovy, která proběhla v 70. letech 20. století.

⁵⁰ Alois Rieber (1871–1944), studoval u Maxmiliána Pirnera a Josefa Václava Myslbeka, později vyučoval modelování a figurální kresbu na Německé vysoké škole technické v Praze. In: Biographisches lexikon zur geschichte der böhmischen Länder. Díl II.

⁵¹ VEČEŘÁKOVÁ, 78.

je umístěna přímo na ose kruhu a je obklopená červeno oranžovým motivem, připomínajícím oheň. Letící Fénix pak zabírá téměř celé pozadí za postavou, převážně pravou část kruhu, z níž přesahuje a zbylé pozadí mozaiky má tradičně secesně zlatou barvu. Další secesní prvek s mytologickým podtextem můžeme nalézt na malovaném skle se zobrazením mužské postavy spolu s ženskými postavami v místnosti pro pozůstalé a kněze. Tyto postavy mohou pravděpodobně vycházet z vybraných germánských mýtů, například o Odínovi, v takovém případě by se nabízela i symbolika pohanského božstva. Druhým možným vysvětlením pak je, že postavy zobrazují různé formy života. Ivana Míšková pak ve své práci uvádí, že figury na vitrážích v místnosti pro pozůstalé představovaly víru, naději a lásku. Bohužel ani jednu z těchto teorií dnes nemůžeme s jistotou podpořit nebo ji vyvrátit, neboť z těchto vitráží se po poslední velké rekonstrukci ze 70. let dochovaly jen fragmenty [6], respektive tři ženské polopostavy, u kterých nemáme ani jistotu, že se nacházejí na svém původním místě a ani na historických fotografiích nejsou vitráže zachyceny celé a v potřebném kontextu. Celé pojetí interiéru a jednoduchého nábytku⁵² bylo ve stylové jednotě s architekturou, jednaná se tedy o tzv. gesamtkunstwerk, jehož autorem byl také Rudolf Bitzan.

Důstojný vzhled stavby podporovala úprava nástupních ploch vedoucích ke vchodu a rozvržení urnového háje, rozmístěného vějířovitě kolem budovy. První etapa urnového háje podle návrhu ing. Karla Kerla z r. 1921 udala správný vzor i měřítko pro později doplněné části. „*Architektonický komplex měl původně využít svažující se zadní části k tomu, aby byl zastavěn terasovitou hřbitovní zdí, takže celá kompozice by působila jako středověký náboženský okrsek ochraňující posvátný oheň.*“⁵³

Umístění krematoria na vrch nad město a jeho pojmenování Feuerburg podle mnohých dobře vyjadřuje nacionálně-romantické ideály místní německé většiny obyvatel.⁵⁴ Dispoziční řešení krematoria má hodně blízko zřejmě k Bitzanově nejvýznamnější realizaci, kterou je kostel sv. Kříže ve Zhořelci, 1913–1916.

Stylově krematorium vychází částečně z geometrické secese, tu však Bitzan osobitě přetvořil v rámci tzv. reformované architektury, tento proud reagoval na ideové vyčerpání neoslohů i secese a až do nástupu heimatstilu tvořil v německy hovořících oblastech jednu z alternativ k funkcionalistické a konstruktivistické architektuře. Jedním z charakteristických rysů reformní architektury bylo využívání moderních stavebních

⁵² Část mobiliáře se dochovala do dneška.

⁵³ VEČEŘÁKOVÁ 1997, 78.

⁵⁴ Zmínky o tom se objevují u ZEMANA, VEČEŘÁKOVÉ i jinde.

konstrukcí a materiálů, včetně jejich přiznání, a to v exteriéru i interiéru stavby. Byly však podmíněné zachováním tradičního hmotového členění a uspořádání budov.⁵⁵ Po stránce formální má liberecké krematorium blízko ke krematoriu ve Zhořelci z r. 1914 od E. Labese. K tomu Ivana Míšková ve své práci uvádí, že na stavbě libereckého krematoria se na rozdíl od stavby krematoria v Žitavě projevila Bitaznova odvaha se oprostit od sakrálních staveb, důvěra ve vlastní architektonický výraz a snaha o demonstraci všeobecné distance od církevního vlivu. I přesto můžeme v Bitzanově návrzích libereckého krematoria a v jeho sakrálních stavbách (Podmokly a Zhořelec – viz kapitola 5) nalézt společné prvky. Vezmu-li ovšem v úvahu půdorysné rozvržení stavby, původ a hlavní působiště architekta – Drážďany, které ho zajisté významně ovlivnily v jeho tvorbě, přikláním se více k názoru, že liberecké krematorium se podobá spíše krematoriu drážďanskému.

⁵⁵ ZEMAN 2009, 30.

3 Architektura libereckého krematoria, vývoj projektu, realizace, pozdější úpravy

Stavba každého krematoria, tedy i toho libereckého, musí vyřešit současně dvě funkce, a to funkci pietní – místo posledního rozloučení s mrtvým a také funkci technickou – zařízení pro spalování mrtvých. Musí se tak vypořádat s architekturou chrámu i továrny v jedné stavbě. Je ale vůbec možné, aby se obě tyto části projevíly ve stavbě rovnocenně? Zřejmě nikoli. Která z těchto diametrálně odlišných částí by tedy měla převládat u vyjádření celkového charakteru stavby? Nezbyvá zřejmě nic jiného, než jednu část podřídít druhé. Z důvodu zachování piety je bezpochyby vhodnější, když charakter stavby určuje budova obřadní síně, stejně jako je tomu v Liberci, neboť v tomto případě stavba musí promlouvat především k účastníkům obřadu. Na počátku 20. století však ještě nebyla architektura krematorií dobře vžita, natož aby existoval nějaký „univerzální“ vzor pro takovýto typ stavby, kterým by se architekti mohli inspirovat. Inspirací jim tak mohlo být jen několik již stojících krematorií a také jejich osobní schopnost zabývat se otázkou života a smrti a promítat tyto myšlenky do projektů stavby.

Stavba krematoria vyžaduje mnoho specifických prvků a vnitřních dispozičních řešení, stejně jako jakákoli budova, která má plnohodnotně naplňovat svou funkci, resp. v tomto případě hned funkce dvě. Zajisté se shodneme, že v tomto případě nelze přehlížet jednotlivé požadavky piety, vkusu ani pohodlí a je nutné, aby stavba odpovídala těmto požadavkům svou vnitřní i vnější podobou. Při zachování těchto požadavků je třeba do budovy začlenit její technikou funkci tak, aby nerušila důstojnost a klid obřadního místa.

Přestože se do dnešní doby nedochovalo původní podrobné znění zadání soutěže na stavbu libereckého krematoria, je zřejmé, že architekti, kteří se jí zúčastnili, se museli vypořádat s řadou kritérií, která měla různá řešení.

Asi nejjednodušší řešení tohoto druhu stavby poskytují zejména návrhy, které mají křídlovou dispozici, na jejíž středové ose je umístěna budova obřadní síně se žárovištěm. Ostatní příslušenství je pak umístěno do jednoho či dvou kolmých křídel. O takovém řešení se dá hovořit i v souvislosti s Bitzanovým návrhem libereckého krematoria.

Každé krematorium samozřejmě musí mít zvláštní obřadní síň či kapli, ve které je možné na katafalku vystavit rakev⁵⁶. Projekt takové stavby by také neměl zapomínat ani na umístění pěveckého sboru s varhanami, a to buď v přízemí, nebo na tribuně, ke které je

⁵⁶ Z něho se po vykonání obřadu rakev mechanicky přesune do sousedního nebo podzemního prostoru, do tzv. žároviště s pecí.

zapotřebí samostatný vstup přímo z venku či z předsíně, bez nutnosti procházet obřadní síní.

Důležitou roli rovněž plní budova označovaná jako žároviště, tedy budova se zpopelňovacími přístroji. Řešení tohoto prostoru včetně jeho strojního vybavení a dalšího technického zázemí se musí řešit současně s projektem a stavbou krematoria, kvůli jeho začlenění do celku⁵⁷. Tento požadavek byl dodržen i při navrhování krematoria v Liberci. Toto je na první pohled zřejmé již z projektů, plánů a dalších písemností vztahujících se k budově krematoria, které jsou uloženy ve Státním okresním archivu v Liberci.

Další úskalí u návrhu krematoria představuje komín, který je jeho nezbytnou součástí.⁵⁸ Tento prvek podněcuje řadu otázek, na které ve svém projektu hledal odpověď i sám Rudolf Bitzan: Přiznaně postavit komín jako samostatnou část stavby nebo ho začlenit do architektury? A jakou podobu mu dát? Při projektování některých krematorií se řešila problematika vyčnívajícího komínu tak, že se patrové žároviště i s komínem zapustilo hodně hluboko do země. Žároviště se proto obvykle umísťovala do sklepních prostor pod podlahu obřadní síně (např. v Liberci, Pardubicích, Ostravě) a v souvislosti s tím se budova obřadní síně vyzvedla tak, že ke vchodu vedlo dlouhé schodiště. Tento způsob se ale neosvědčil. Nastávaly komplikace s působením vlhkosti země na stavbu a žároviště s přílehajícími prostorami nebyly dostatečně osvětlené a větrané. Proto se postupem času začala dávat přednost umístění žároviště v přízemí budovy, nejlépe do prostoru za obřadní síní ve směru hlavní osy.⁵⁹ U žároviště nesmí chybět vlastní vchod z venku, přímé propojení s márnici a obřadní síní. Důležitá je také úprava interiéru žároviště, jeho pietnost a do jisté míry také umělecká úprava, protože musí být v případě potřeby přístupné pozůstalým.

V případě libereckého krematoria se jedná ještě o typ žároviště, které je umístěné v prostoru pod obřadní síní a jeho rozměry jsou 7,30 x 4,75 m. Toto umístění ovlivnilo i celkovou podobu krematoria a do obřadní síně se tedy vstupuje po dlouhém schodišti. Dva komíny ze spalovacích přístrojů netrčí nad budovu, začínají v podzemí a jsou začleněny do budovy obřadní síně, která má dostatečnou výšku na to, aby je skoro celé skryla. Komíny

⁵⁷ A také kvůli případným komplikacím, které by mohly nastat při dodatečném umísťování potřebné techniky do již hotové stavby. U krematorií postavených do 30. let se budovala většinou patrová žároviště, od roku 1930 díky pokroku technologie došlo ke zmenšení rozměrů pecí a tím i ke zmenšení prostor jim vyhrazených. Zmenšily se tak náklady na stavbu i na pozdější údržbu budovy.

⁵⁸ Ideální výška komína se z počátku odhadovala na 26–30 m, zkušenosti ale později prokázaly, že dostačující výška se pohybuje mezi 16–18 m, kterou je již možné lépe začlenit do stavby. U průměru komína se z technických důvodů pak dává přednost kruhovému průměru před čtvercovým.

⁵⁹ V roce 1929 se od propadliště upouští a nahrazuje ho horizontální posuvný systém, který byl považován za levnější a jednodušší.

na zadní straně budovy jen nepatrně převyšují střechu obřadní síně a jsou víceméně viditelné pouze, díváme-li se na budovu ze zadní strany, tj. z urnového háje.

Nejdůležitější částí stavby tohoto druhu je jednoznačně obřadní síň, její vnější vzhled většinou ovlivňuje výraz celé budovy krematoria. Jinak tomu není ani v Liberci, kde budova obřadní síně tvoří dominantu celé stavby. Přestože celý objekt má strohý vzhled je obřadní síň jeho nejvýraznější a také nejvyšší částí, kterou oživuje řada detailů⁶⁰, jakými jsou odstupňovaná římsa, střecha, boční na výšku postavené pásy oken či zmíněný výrazný předsazený vstupní portál s mohutnými sloupy, plastikami strážců a venkovním schodištěm [7]. Hlavní vstup do obřadní síně vede přímo tímto portálem bez jakékoli předsíně a tvoří ho mohutné dvoukřídlé dveře s kováním. Samotná síň má rozměry 10 x 11,5 m, je vysoká 14 m a její plocha činí 115 m². Její interiér osvětlují čtyři vysoké úzké pásy oken na západní a východní straně. Těchto osm oken má výšku 7 m a šířku 65 cm, původně byla malovaná a daroval je spolek Die Flamme. Výše uvedená mozaika a tato malovaná okna byla navržena a vyhotovena vídeňskou firmou Mosaik Werkstätte, akad. malířem Leopoldem Forsterem. Z dílny H. Wolfa z Liberce je pak secesní kašna [8], která se dnes nachází v pravém bočním křídle u přístupového schodiště místnosti pro pozůstalé, původně ale stála venku. Proti vchodu do síně je v nise umístěn katafalk s propadlištěm⁶¹, po jehož obou stranách jsou vchody do místností pro obřadníka a pro pozůstalé, za nimi je pak předsíň s vchodem do podzemí a na kůr⁶². Kůr libereckého krematoria se nachází „ve stěně“ nad katafalkem a je krytý jakousi drobně ozdobnou mříží, která tvoří dekor celé niky⁶³, v níž je katafalk umístěn a její motiv se opakuje nad vchody do místností pro pozůstalé a obřadníky. Součástí výzdoby síně je také mozaika, zmiňovaná v předchozí kapitole a odstupňovaný strop, na jehož výzdobě se opakují prvky z hlavic sloupů portálu, které odpovídají mohutnosti celé architektury. Do obřadní síně Bitzan navrhl také lavice,

⁶⁰ Charakter stavbě udává i samotný tvar obřadní síně, který bývá různý, z počátku se asi nejčastěji používal podélný basilikální tvar, ale zřejmě kvůli přílišné podobě s chrámovou lodí se přešlo k jiné podobě. Často šlo o centrální půdorys jako například kruh, ovál, pravidelný osmiúhelník, čtverec s apsidou apod. Nezvykle pak napříč položený obdélník nebo originální tvar podkovy, ten použil r. 1911 Fritz Schumacher při stavbě drážďanského krematoria a Rudolf Bitzan se jím následně inspiroval.

⁶¹ Stalo se jakýmsi zvykem katafalk umísťovat do zadní části síně, většinou do apsidy, naproti hlavnímu vstupu. Najdeme ale i výjimky, a to nejen v Čechách, například v Lyonu, kde je katafalk umístěn na střed kruhové dispozice. Jinde pak, jako ve Stuttgartu, byly umístěny v hlavní ose varhany.

⁶² Kůr pro varhany a pěvecký sbor se může umístit na několik míst, pokud to akustika dovolí, za katafalk na podium v pozadí případně apsidy, (zřídka se objevuje také kůr nenápadně umístěný z boku apsidy). Pokud je hlavní vstup do obřadní síně z boku, může být kůr umístěn u stěny v zadní části naproti katafalku. U velkých obřadních síní jsou kůry nebo spíše již empory přímo nad vchodem nebo nad apsidou s katafalkem. V tomto případě je ale pohled na emporu tlumený ozdobnou mříží či zástěnou, aby činnost sboru nerušila pohled účastníků na katafalk.

⁶³ Dnešní podoba mříže však není původní, pravděpodobně pochází ze zmíněné rekonstrukce ze 70. let, původní mříž zakrývala stěnu za katafalkem jen do výšky kůru.

kteře byly v jednotě s celou stavbou. Ty se však nedochovaly, protože byly vyměněny během rekonstrukce v 70. letech minulého století. [9, 10]

Pozornost a péči architekta potřebuje také zmíněná místnost pro pozůstalé, její vhodné umístění, samostatný vchod z venku i do obřadní síně, výzdoba a vkusné a pohodlné vybavení. Úprava interiéru by neměla mít smuteční ráz, naopak by měla být spíše útulná a povznášející, vhodně doplněná obrazy či příjemným pohledem z okna. Původní charakter této místnosti je nám známí pouze z popisu v publikaci Friedricha Rückera, podle něhož můžeme říci pouze to, že místnost byla vybavena jednotným nábytkem navrženým Bitzanem a v oknech byly vitráže popsane v předchozí kapitole.⁶⁴ Z vitráží zbyly jen fragmenty v druhé místnosti pro vykonavatele obřadu. Původní vybavení nahradilo jednak to ze 70. let minulého století a dále částečně novodobé vybavení neutrálního stylu.

V pravém křídle budovy se nacházela kancelář, správní místnost, úschovna určená před uložením do země, také byt správce a místnosti pro květiny, věnce a nářadí, které patří k provozu každého krematoria. Byt správce však do seskupení budovy krematoria podle ing. Františka Mencla vyloženě nepatří. Nejlepší polohou podle něj pro tento soukromý byt či byty je u vstupu nebo u vjezdu na pozemek krematoria a měla by samozřejmě být v souladu s architekturou krematoria. Z ekonomických důvodů se ale ve většině případech od takového řešení upouštělo a stejně tomu tak bylo i v Liberci.

Další podstatnou částí zařízení je márnice a technické příslušenství⁶⁵, které bylo v Liberci umístěno v levém křídle, kde se nacházela toaleta, 5 komor pro uložení mrtvých, místnost pro lékaře a výstavní místnost pro zemřelé. Dnes je součástí levého křídla také kryté kolumbárium.

Ve střední Evropě u návrhů krematorií převládá snaha, aby krematoria svým slohem, celkovým charakterem či výzdobou nepřipomínala církevní stavby. Hledalo se osobité, svérázné řešení pro novou ideu žehu, která je nábožensky neutrální, a proto by měla být nábožensky neutrální také budova sloužící této ideje. Jinak tomu není ani v Liberci ,kde se Bitzanovi podařilo oprostít od vzhledu sakrální stavby. Liberecké krematorium totiž na rozdíl například od žitavského krematoria již nepřipomíná stavbu

⁶⁴ RÜCKER 1928, 25–29.

⁶⁵ Márnice a technické příslušenství stavbu prodražují. Ideální je rozdělení márnice na malé kobky pro jedno nebo dvě těla než jedna velká místnost, která je sice levnější, ale ne moc pietní. Ve skutečnosti se tak počítá s několika menšími místnostmi pro normální provoz nebo infekční případy a jednou větší místností pro rezervu. Márnice by měla být dobře spojená s pitevnou, žárovištěm a dalšími prostorami, které souvisí s chodem krematoria. Podrobněji In: ČÍZEK 1897, MENCL 1919, František MENCL: Ideální krematorium. In: Žeh 33, 1942, Fritz SCHUMACHER: Die Feuerbestattung. Leipzig 1939, Vladimír ŠLAPETA: Krematorium z hlediska architektury. In: Umění a řemesla 1981.

chrámu. Na stavbě žitavského krematoria z roku 1909 arch. J. W. Roth umístil nad hlavní vstupní portál věž, jejíž završení připomíná zvonici. Půdorys krematoria i obřadní síň ve tvaru čtverce, tedy centrály má pak náznak jakési příčné lodě a nad jejich křížením se nachází kopule s pásem oken. V ose naproti vstupnímu portálu pak uzavírá obřadní síň hluboká půlkruhová apside, která má zvenku polygonální závěr, a je v ní umístěn katafalk. V Liberci krematorium nemá ani věž ani apsidu patrnou z vnějšího pohledu na stavbu jako řada starších krematorií. Místo věže vyzdvihl Bitzan do výšky celou budovu obřadní síň, z které tak učinil dominantu celé stavby. Interiér obřadní síň, respektive její řešení, vzhledem k umístění katafalku v nice apod., sice může připomínat sakrální stavbu, což můžeme připsat pietnímu významu místa, ale z venku tento charakter již stavba nenese. Nika nezasahuje do vnějšího členění architektury, protože jí obklopují další vnitřní prostory. Nenalezneme zde ani kopuli či jiné sakrální prvky. Křídla navazující na střed stavby a jejich původně průchozí loubí dala celé stavbě spíše charakter paláce než chrámu. Z toho tedy vyplývá, že v případě libereckého krematoria již můžeme hovořit o oproštění se od vzhledu sakrální stavby. Mohou se vyskytnout i námitky, že tomu tak není, že na stavbě libereckého krematoria se objevují stejné prvky jako na kostele sv. Kříže ve Zhořelci, který vznikl také podle Bitzanova návrhu. Ale o těchto prvcích, jako je typ věže a její začlenění do celku stavby, použití loubí či vertikálních pásů oken a podobně, nemůžeme říci, že patří do klasické typologie sakrální stavby, jedná se spíše o osobité prvky Bitzanovy architektury. O prvky, které charakterizují jeho stavby a návrhy, nikoli typologii stavby sakrální, a jsou vyjádřením přetvoření architektury secese a geometrizující moderny v Bitzanův osobitý styl.

Krematoria na území České republiky jsou většinou postavena vedle hřbitovů. Vhodnější variantou pro celkový dojem je zvolit samostatné místo, jak to například udělaly Semily a Liberec. Zvolení samostatného pozemku umožňuje umístění krematoria přímo ve městě, případ Liberce, protože zde odpadají zdravotní závady hřbitovů a postačuje i menší rozloha pozemku. Spojení se hřbitovem je naopak hospodárnější. V takovém případě může obřadní síň krematoria sloužit také pro obřady pohřbu do země. Z výtvarného hlediska, je samozřejmě lepší samostatné místo, pro které by na rozdíl od hřbitova postačovala plocha cca 1,5–2 hektary. Vstupní brána by měla stát v dostatečné vzdálenosti od budovy krematoria a cesta k němu by měla být sadově upravena, druhá cesta pro vozy⁶⁶.

⁶⁶ Pro exteriér zařízení krematoria se také doporučoval mírně zvlněný nebo vyvýšený terén, než rovina, také potok či nádrž s vodními květinami, jako například bazény v Drážďanech a dbalo se na jakousi ideu parkové

V otázce pohřbívání žehem na našem území tvořila samostatnou kapitolu tři města, kde se této problematice věnovali více než jinde, šlo o tehdy "německá" města – a to Liberec, Jablonec nad Nisou a Trutnov. Bylo to nepochybně způsobeno i národnostní odlišností, kdy obyvatelé těchto měst měli bližší vztah k sousednímu Německu než k Praze. Liberec, Jablonec nad Nisou a Trutnov se inspirovaly mimo jiné i blízkou Žitavou a jejím krematoriem. Liberec má vedle první budovy krematoria také jeden z prvních urnových hájů, který má na svou dobu nezvykle velkou rozlohu. Jablonec nad Nisou sice zřídil urnové pohřebiště o něco dříve než Liberec, a to jako součást jabloneckého hřbitova, ale to později zaniklo a nahradil jej jiný samostatný urnový háj.

Budova libereckého krematoria má jednoznačně místní ráz, který je obrazem germánského cítění svých tvůrců, což mu ale ani dnes nemůžeme vytýkat. Jedná se o přirozený vliv v době jeho vzniku, který se projevil nejen u této stavby. Urnový háj se rozprostírá za budovou krematoria [11]. V zadních traktech budovy se nachází márnice a byty, přičemž tyto části stavby se značně liší od honosného provedení přední budovy a nedosahují takové architektonické kvality jako například budova obřadní síně. Terén zde klesá, je oddělen dvěma schodišti a v sadové úpravě se nachází zmíněný urnový háj. Ten je pravidelně a přísně architektonicky rozvržený a upravený. Jeho půdorysný základ tvoří velký polokruh, v němž je umístěno velké vypískované prostranství, okolo něho jsou v několika řadách soustředně rozmístěny náhrobky. Napravo i nalevo od nich jsou intimnější zákoutí, které od sebe oddělují živé ploty. Náhrobky mají střízlivou podobu zhruba pěti velikostí, podřízených místnímu sladnému architektonickému celku. Také zahradnická úprava podléhá jednotnému celku a to i v dnešní podobě.

Jablonecký urnový háj má naprosto odlišnou podobu. Jedná se o háj v pravém slova smyslu, osázený stromy a keři, pomníčky se organizovaně nesoustřeďují podél cest, ale naopak jsou v menších skupinkách volně rozmístěny v trávě mezi zelení podobně jako volně rostoucí stromy. Jaroslav Nauman si ve věstníku „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých, libuje, že zde konečně došlo ke správnému pochopení filozofie urnového háje, kdy jakákoli připomínka hrobu je zbytečná a „nežádoucí“⁶⁷. Jablonecký urnový háj je klidným místem ve městě a demonstruje všechny výhody pohřbu žehem.

či hájové úpravy a pokus o navození přirozené přírodní scenérie. In: MENCL 1919 a 1942, Jaroslav NAUMAN: Tři popelnicová pohřebiště v severních Čechách. In: Krematorium 19, 1928.

⁶⁷ Pro uložení urny postačuje méně prostoru než jaký je nutný pro pochování těla. Součástí urnového háje tak mohou být jen menší „pomníčky“, které lépe harmonizují s krajinným rázem háje. NAUMAN 1928, 69. Podrobněji také neznámí autor v článku Popelnicová pohřebiště In: Žeh 33, 1942, 66–74.

Trutnovský urnový háj se nachází v „*nehezkém řádkovém lese, jaké se zakládají pro těžbu dřeva, není prosvětlený ani esteticky zajímavý*“⁶⁸. Trutnovský „komplex“ oproti Jablonci nad Nisou je jasným příkladem toho, že ne každý háj či les je vhodný pro zřízení takového místa.

Ideální urnový háj by měl vyhovět těm, kteří jsou zvyklí na reprezentativnost i požadavkům těch, kteří chtějí být "pochováni" na osamoceném intimním místě v přírodě. Ideálem by se tedy mohla stát kombinace libereckého a jabloneckého háje, tedy jakási kombinace francouzské a anglické parkové úprava.

Budova libereckého krematoria prodělala několik rekonstrukcí i změn technického zařízení. První zásah do zařízení proběhl již v roce 1927, kdy došlo k výměně spalovacích pecí. Ve čtyřicátých letech byly zakoupeny přilehlé pozemky a došlo k rozšíření urnového háje. Dne 3. 5. 1958 bylo liberecké krematorium prohlášeno státem chráněnou kulturní památkou.⁶⁹ Výměna z r. 1927 naštěstí nezasáhla do podoby krematoria, jinak tomu ale bylo v již zmíněné rozsáhlé rekonstrukci ze 70. let. Která proběhla mezi lety 1971–1973⁷⁰, provedl ji Stavokombinát Liberec. Budova údajně nevyhovovala "současným" požadavkům na stavbu a rekonstrukce zahrnovala přístavbu, do níž se umístily prostory pro úschovnu rakví se zesnulými před obřady, vybudování sociálního zařízení pro pracovníky krematoria, zařízení strojovny k likvidaci použitých věnců a kytic a vybudování nové pomocné tzv. Malé obřadní síně⁷¹. A asi největším zásahem se stalo zasklení podloubí obou křídel budovy a úprava obřadní síně, vše podle návrhu Ing. arch. Josefa Poříze.⁷² Při úpravách obřadní síně a místností pro pozůstalé a obřadníky došlo k umístění nových lavic a nábytku, který nahradily původní nábytek navržený Rudolfem Bitzanem. Vysoká malovaná okna obřadní síně se vyměnila za bílé sklo a síň se částečně, až na katafalk, mozaiku a jiné prvky začleněné přímo do architektury, přizpůsobila dobovým "trendům". O osudu vitrážových oken a dalšího původního vybavení toho není moc známo a již jsem se o něm zmínila výše. Názory na tuto rekonstrukci jsou rozporuplné, je ovšem jisté, že nevratně zasáhla do charakteru i historické hodnoty stavby, jako nejméně šetrné byly označovány střechy vazárny a zasklení podloubí obou křídel. A

⁶⁸ NAUMAN 1928, 69–70.

⁶⁹ Číslo rejstříku 43953/5-5237, In: monument.npu.cz.

⁷⁰ Snahy o rekonstrukci krematoria se objevovaly již od roku 1963. Zahájena byla ovšem až r. 1971 a dokončena 28.6.1973. Během rekonstrukce krematoria se obřady odehrávaly v kapli libereckého hřbitova na Ruprechtické ulici.

⁷¹ Sborník k 70. výročí libereckého krematoria. Liberec 1988, 15.

⁷² Krematorium Liberec 1918–2008, 9.

bezpochyby dokončila narušení původní stylové jednoty architektury i vnitřního vybavení, tzv. gesamtkunstwerku.

Sérií proměn v sedmdesátých a pak i v osmdesátých letech prošel také urnový háj, který byl rozšířen vzhledem k narůstajícímu počtu pohřbů žehem a potřebě zde ukládat větší počet zpopelněných ostatků a pohřebiště se rozšířilo o rozptylovou loučku.

Prozatím poslední změna v podobě budovy nastala v letech 1994–95, kdy byla provedena podle projektu Ing. arch. Janaty přístavba, pro umístění modernější technologie francouzské firmy FDI Paris. Přizpůsobily se prostory pro manipulaci se zemřelými, okna v podloubí se vyměnila za nová [12].⁷³

V blízké době se pak připravuje bezbariérové zpřístupnění krematoria⁷⁴. A zastřešení dvora z doby rekonstrukce 1973 musí být demontováno a nahrazeno novou konstrukcí.

⁷³ Krematorium Liberec 1918–2008, 10.

⁷⁴ Zprávu k projektové dokumentaci bezbariérového přístupu krematoria se nachází na Národním památkovém ústavu v Liberci – Ing. arch. Aleš Patrman.

4 Srovnání architektury krematoria v Liberci a v Drážďanech

Drážďanské i liberecké krematorium patří mezi krematoria samostatná, tedy mezi ta, co byla postavena na samostatném pozemku a nikoliv jako součást již existujícího hřbitova. Přesto, že tyto dvě stavby nemůžeme srovnávat rozměry, protože liberecké krematorium je podstatně menší. Můžeme bez problémů porovnat jejich půdorysy, dispoziční řešení či "vybavení" a najdeme u nich mnoho společných znaků. Drážďanské krematorium [13] navržené německým architektem Fritzem Schumacherem postavené v letech 1909–1910, Rudolf Bitzan bezpochyby znal, díky svému působení v Drážďanech. A s vysokou pravděpodobností se jím také nechal inspirovat při svém návrhu pro Liberec. Schumacher se problematikou krematorií zabýval podrobněji z architektonického i technického hlediska, své poznatky prezentoval v několika publikacích, Bitzan na rozdíl od něj navrhoval pouze jednu stavbu tohoto druhu, a proto se nemůžeme divit, kdyby vycházel právě ze Schumacherovi drážďanské realizace.

Schumacher umístil drážďanskou stavbu do starého borového lesa na levém břehu Labe do bývalého předměstí Tolkovice (Dresden–Tolkewitz), kde zabírá plochu 3,8 ha.⁷⁵ Do celého „areálu“ krematoria se vstupuje branou mezi dvěma domy vrátného. A alejí se přichází přímo k budově krematoria, před níž přímo v její středové ose leží 12 m široká a 70 m dlouhá vodní nádrž – bazén⁷⁶, v níž se zrcadlí hlavní budova krematoria [14]. K této vysoké hlavní budově jsou přimknuta dvě nízká boční křídla, ta od hlavní budovy oddělují po obou stranách průjezdy. Hlavní budova má zvenku eliptický tvar a uvnitř se nachází obřadní síň ve tvaru podkovy o ploše 200 m². Naproti vchodu v apsidě je katafalk, po jeho stranách jsou vchody do místností pro pozůstalé a vykonávajícího obřadu [15]. Nad katafalkem můžeme rozpoznat eliptický kůr, ten architekt navrhl tak, aby osoby na něm nebyli během obřadu vidět. V podzemí je místnost pro personál a žároviště se dvěma spalovacími přístroji. Dva komíny z nich ústící v jejich celé výšce skrývá hlavní budova, konkrétně dva rohové pilíře ze stran kopule. V jednom z křídel jsou úmrlčí komory a pitevna, v druhém pak dva byty pro správce a topiče. Tato dvě křídla tvoří jakési nádvoří, jehož zadní stranu uzavírá arkádové kolumbárium. Závěrečná téměř čtvercová část tohoto jakéhosi dvora klesá pod úroveň terénu i samotné architektury. Sestupuje se do ní po

⁷⁵ Architekt se měl inspirovat ideou indického mauzolea, to však není ověřeno. Náklady na stavbu jsou uváděny v různé výši, MENCL uvádí 575 000 M., kdežto SCHUMACHER cca 300 000 M.

⁷⁶ SCHUMACHER 1939, 58.

schodišti a je na rozdíl od zbytku stavby „pokryta“ zelení [16]. Celá stavba, jejíž dominantu tvoří výrazně mohutná část centrální budovy obřadní síně, je umístěná v přední části, a s výjimkou kopule nad obřadní síní, která je postavena z železobetonu je celá z pískovce. Okolní les byl upraven na rozlehlý urnový háj.⁷⁷

Samotné půdorysné rozvržení celé liberecké stavby je velmi podobné drážďanskému krematoriu. Rudolf Bitzan zvolil jako dominantu celé stavby hlavní budovu s obřadní síní, stejně jako to udělal Fritz Schumacher v Drážďanech. Hlavní budovy obou krematorií jsou po stranách vertikálně členěny symetricky rozmístěnými okny. V Liberci se objevuje podobný typ úzkých vysokých pásů oken, jako u stavby drážďanského krematoria, Bitzan se jimi pravděpodobně inspiroval. Přístup k hlavnímu portálu drážďanského krematoria zajišťuje dvouramenné schodiště, u libereckého krematoria pak schodiště jednoramenné, v jednom z prvních Bitzanových návrhů uložených v SOKa Liberec se však rovněž objevuje schodiště dvouramenné, od něhož Bitzan z nám neznámých důvodů nakonec upustil. Shodné prvky najdeme i u interiérového řešení obřadních síní, v obou případech jde o symetrické osově řešené dispozice. Pomineme-li již zmíněné vysoké pásy oken, je naproti hlavnímu portálu, kterým se vstupuje přímo do obřadní síně, umístěn katafalk. Ten je v Drážďanech i v Liberci umístěn do eliptické niky v případě Drážďan se pak jedná i vzhledem k větším rozměrům celé stavby spíše o apsidu. Schumacher začlenil katafalk přímo do středu hlubší apsidy, v jejímž patře je kruchta, která apsidu z čelní strany opticky mírně uzavírá a podtrhuje její eliptický tvar. V Liberci jde o relativně mělký výklenek, před nímž se na středové ose nachází katafalk, a kůr se skrývá v patře za stěnou niky. Pojetí výklenků je sice mírně odlišné, ale jejich tvar a řešení je podobné. Výraznou podobnost lze nalézt také v řešení zadní strany těchto výklenků, které jsou svisle prolomeny „okny“, ta v Liberci kryla ozdobná secesní mříží, která původně sahala jen k pomyslné balustrádě kůru. Po stranách takto umístěných katafalků nalezneme v obou případech dveře do místností pro pozůstalé a vykonavatele obřadu. Odlišnost najdeme u řešení stropu Schumacher uplatnil železobetonovou kopuli, kdežto Bitzan použil reliéfní odstupňování, jakoby strop odstupoval do samotné hmoty krovu. Výzdoba interiérů obou obřadních síní byla secesní, jejich vnitřní vybavení (jako nábytek, osvětlení a podobně) však nemůžeme porovnat, původní interiér drážďanské síně máme k dispozici pouze na fotografiích na nichž je síň zachycena po dostavbě bez vnitřního vybavení.

⁷⁷ MENCL 1919, 41–42 a SCHUMACHER 1939, 58.

Další možnou inspiraci Bitzan našel v drážďanských průjezdech, kterými lze projít z obou stran obřadní síně do dvora. Ty pak u svého návrhu rozvinul do dvouřadých průchozích loubí. Těmi se původně také dalo projít do neuzavřených „dvorů“, tvořících prostor mezi budovou síně a bočními křídly⁷⁸. Hmota liberecké obřadní síně vstupuje více do architektonického celku stavby, v Drážďanech je budova větší částí předsazena do předu. Řešení bočních křídel obou staveb je ale více méně stejné i v ohledu vnitřního uspořádání. V levém křídle byly v obou případech umístěny komory pro mrtvá těla s pitevnou a v křídle pravém se nacházel byt pro správce budovy. Drážďanská křídla stavby mají vzhledem k rozměrům a kapacitě zařízení ještě patro, půdorys a jeho řešení jsou stejné. Rozdíl u dispozice obou staveb najdeme v řešení „závěru“. V Drážďanech na boční křídla navazuje výše uvedená arkádová dvorana s kolumbáriem, jejíž střed klesá dolů. V Liberci taková dvorana není, ale nahradil jí architektonicky řešený urnový háj, který se pohledově otáčí k zadní straně krematoria. A vzhledem k charakteru terénu v obloucích stupňovitě klesá, čímž nezakrývá pohled na budovu krematoria.

Ve stylovém pojetí obou krematorií najdeme samozřejmě rozdílnosti, ovlivněné časovým posunem i osobitým stylem architektů. Schumacherově stavbě udává charakter především její materiál, pískovek. Jednotlivé neomítnuté kvádry tvoří strukturu fasád téměř celé stavby. Její podoba kromě secesních znaků místy nese náznaky historismu, ty se asi nejvíce objevují u arkádové dvorany. Architektura Bitzanova krematoria se převážně nese v duchu geometrizující moderny na níž se místy ještě objevují secesní prvky, které jsou asi nejčitelnější u plastik strážců a dekoru sloupových hlavic vstupního portálu. Jejich opak tvoří nízké vyduuté sloupy arkádového loupí, jež nemají patky a jejich strohost zdůrazňuje mohutný objem, který zmírňuje pouze nízká a nezdobená hlavice.

Jak již bylo zmíněno v druhé kapitole, liberecké krematorium má mít po formální stránce blízko také ke krematoriu zhořeleckému. Z hlediska architektonického, se ale tyto dvě stavby liší. Krematorium ve Zhořelci (Görlitz/Zgorzelec) [17], bylo postaveno r. 1913⁷⁹ arch. E. Labesem a Dr. Ing. Küsterem. Na rozdíl od libereckého i drážďanského krematoria je postaveno vedle městského hřbitova a celá stavba je z kamenicky opracovaného železobetonu, který působil dekorativně, dnes má krematorium moderní přístavbu a kamenické opracování zakryla hladká omítka [18]. Kdežto v Liberci se použilo

⁷⁸ Průchod loubím libereckého krematoria byl možný do výše uvedené rekonstrukce, která proběhla v 70. letech minulého století, během níž došlo k uzavření loubí a zastřešení dvorů, a vznikly v nich další prostory pro potřebu krematoria.

⁷⁹ Někdy je uváděn také rok 1914.

klasické provedení železobetonu s hladkou omítkou, jejíž charakter se zachoval do dnes. Zhořeleckou stavbu tvoří na rozdíl od liberecké jednotná hmota, či celek, bez jakýchkoliv křídel či půdorysného členění⁸⁰. Krematorium má rovněž dva komíny, ty jsou sice spojené betonovou prolamovanou zdí, ale výrazně převyšují samotnou budovu a nejsou plně její součástí jako je to v případě Drážďan a Liberce. Obřadní síň zabírá plochu 150 m² (rozměry 11,5 x 13 m), katafalk z černého mramoru a kůr nad ním byly původně jediným „barevným“ prvkem celé stavby. Řešení obřadní síně je podobné s uvedenými stavbami, katafalk v ose naproti hlavnímu vstupu do síně a podobně. Stejně jako ve zbylých dvou případech se jedná o typ krematoria, u něhož je žároviště skryto v podzemí pod obřadní síní, která tak musí být vyvýšená nad okolní terén. Součástí stavby je tak dlouhé schodiště vedoucí ke vstupu, v němž můžeme najít jakousi podobu s libereckým krematoriem, ale u zhořeleckého krematoria vede dlouhé a široké schodiště k přednímu i zadnímu vstupu do budovy. Další podobný prvek těchto staveb se objevuje u bočních oken obřadní síně, opět jde o úzké vertikální pásy skla. Ve Zhořelci, na rozdíl od Drážďan a Liberce, okna nezabírají celou plochu okenního výklenku a jde spíše o optické dekorativní prolamování fasády. Další rozdíl objevíme u vysoké téměř valbové střechy, kterou u zbylých dvou staveb nenalezneme. Také řešení celé stavby je mírně odlišné, vzhledem k tomu, že stavba původně neměla boční křídla ani jiné přilehlé prostory.

Záleží na podrobné analýze, jestli nalezneme podobnost libereckého krematoria v krematoriu zhořeleckém, drážďanském nebo úplně jiném. Osobně se přikláním k drážďanskému krematoriu, pro které hovoří hned několik faktorů; ať už samotný fakt, že architekt Bitzan v Drážďanech žil a stavbu tohoto krematoria znal a dokonce samotné město Liberec se v architektuře po Vídni a Mnichovu orientovalo právě na Drážďany, či skutečnost, že toto krematorium bylo ještě po skončení druhé světové války považováno za nejkrásnější stavbu tohoto druhu a stalo se tak vzorem mnohých novějších staveb, a v neposlední řadě také možnost, že se Bitzan znal se samotným Schumacherem...⁸¹

⁸⁰ To platí o původní stavbě bez moderní přístavby, kterou si v tomto případě dovolím opomenut, protože nemohla ovlivnit arch. návrhy Rudolfa Bitzana a není tak podstatná pro záměr porovnání a vzájemného ovlivnění s libereckým krematoriem.

⁸¹ To ovšem zatím berme pouze jako úvahu, protože se mi nepodařilo nalézt žádný důvěryhodný písemný doklad o tom, že se tito architekti osobně znali.

5 Osobnost a dílo architekta Rudolfa Bitzana, postavení libereckého kreamtoria v jeho tvorbě

V architektuře oblasti bývalých Sudet tedy i Liberce se z politických i hospodářských důvodů promítalo minimálně pražské stavební dění. V Praze se na rozdíl Sudet totiž hlásila většina obyvatelstva k české národnosti. Občané Liberce či jiných sudetských měst tak kladli důraz především na německé vzory a tradice, což vyplívá i z dobových pramenů a tisku. Tato část severních Čech se obchodně více orientovala na Německo, které bylo hlavním odbytištěm zde vyráběného textilu. Samozřejmě na tuto oblast působily také vídeňské vzory, které se objevovaly především u větších reprezentativních budov. Vídeňské vzory sem přinesli buď sami vídeňští architekti, nebo je zprostředkovali architekti němečtí. Výrazný byl také vliv tzv. Mnichovské školy (Bavorská akademie výtvarných umění)⁸², ta měla dobrou pověst a studovalo na ní mnoho architektů, kteří později působili v našem pohraničí. To mělo samozřejmě všeobecný vliv i na tvorbu zdejších autorů nejen architektů. Mezi architekty, kteří prošli mnichovským školením patřil také Rudolf Bitzan.

Rudolf Bitzan se narodil 18. 5. 1872 ve Stráži pod Ralskem a zemřel v listopadu roku 1938 v Drážďanech. V letech 1890–96/98⁸³ navštěvoval Státní průmyslovou školu v Liberci. Potom studoval pod vedením Gabriela von Seidla, Karla Hochedera a Martina Dülfera architekturu na Akademii v Mnichově. Ještě jako student absolvoval v roce 1902 stáž ve Freiburgu, kde se setkal s Hermannem Billigem, který ho podporoval a následně ho přijal do svého ateliéru. Poměrně brzy se usadil v Drážďanech, kde se r. 1903 stal spolupracovníkem architekta Williama Lossowa⁸⁴. S Lossowem spolupracoval Bitzan do r. 1907, kdy kvůli sporům o autorství některých staveb ze společnosti odešel a začal působit jako samostatný architekt. Bitzanovo dílo zahrnuje mnoho veřejných a obytných budov,

⁸² Architektura z okruhu mnichovské školy je projevem jakéhosi národopisného stylu, orientuje se také na malebnost městské zástavby pracující s krajinou, která je protikladem geometricky plánované zástavby – např. Liebigovo město v Liberci od Jacoba Schmeißnera. Mezi žáky mnichovské akademie patří např. Gustav Alfred Sachers, Bernhard Grueber, Gustav Wiedermann, Johann Kronfuß, Arthur Payer a další. Mezi její profesory byli např. Martin Dülfer Karl Hocheder, Emanuel von Seidl, Gabriel von Seidl, Ludwig Lange a další.

⁸³ Zdroje uvádějí rozdílné informace – In: Jitka CHMELÍKOVÁ: Meziválečná architektura Podmokel aneb Dekorativismus provinční německé architektury. In: Děčínské vlastivědné zprávy 17, 2007 a ZEMAN 2009.

⁸⁴ Pracoval pro architektonickou kancelář Lossow und Viehweger, později přejmenované na Lossow und Kühne, tato kancelář měla svou pobočku také v Liberci, takže se s realizacemi této kanceláře můžeme setkat i na mnoha místech v severních Čechách – např. prádelna Johanna Priebsche ve Smržovce z let 1909–1913, tzv. Jakobova vila v Liberci z r. 1924, tzv. Löblova vila v Jablonci nad Nisou z r. 1925 a několik staveb pro Spolek pro chemickou a hutní výrobu (Spolchemie) v Ústí nad Labem → 1929–30 vila pro ředitele Friedricha Martina, 1930 správní budova Spolchemie a další.

ale také velký počet sakrálních staveb⁸⁵, navíc řada jeho návrhů nebyla vůbec realizována. Mezi jeho nejznámější realizované stavby na našem území patří především městské divadlo v Teplicích, divadlo v Jablonci nad Nisou a krematorium v Liberci.⁸⁶

R. Bitzan patří mezi architekty z oblasti Sudet, kteří spadali do tzv. „druhého proudu“ architektury, který byl spojen s německy hovořícími architekty na našem území. Jejich stavby tvořily jakýsi protipól českým architektům, nesnažili se o tehdejší odklon od tradiční tvorby, ale naopak se pokoušeli navázat na místní tradice. Snažili se kombinovat moderní stavební technologie s tradičně pojatou formou⁸⁷. Bitzanovo dílo se řadí převážně mezi geometrickou secesi a modernu. Svě stavby realizoval v mnohých Saských a Lužických městech, působil ale také na řadě míst našeho území. Na území bývalých Sudet, to vedle Liberce byla také města Nový Bor, Teplice, Podmokly (dnes již součástí Děčína), Šumperk a další. Vyjma Šumperku se jednalo převážně o města v severních Čechách, do kterých prostřednictvím svých návrhů a realizací přinesl prvky moderní saské německé architektury. Výrazné jsou Bitzanovy vazby na Liberecko a Frýdlantsko, které měly pravděpodobně spojitost s jeho již zmíněným studiem na Státní průmyslové škole v Liberci a také se sňatkem s dcerou frýdlantského starosty Antona Aignera.⁸⁸

Asi prvním velkým Bitzanovým projektem bylo nerealizované divadlo v Jablonci nad Nisou z roku 1904 [19], které navrhl ještě jako spolupracovník kanceláře Lossow und Viehweger. Svůj návrh zaslal do soutěže pod názvem „*Heimat*“, nebyl ale vybrán, protože nevyhovoval konzervativním představám tehdejšího zadavatele. O kvalitě návrhu na Jablonecké divadlo svědčí fakt, že krátce po vyhlášení výsledků soutěže byl Bitzanův návrh společně s návrhem Josefa Zascheho otištěn v prestižním časopisu *Der Architekt*⁸⁹. V tomto čísle časopisu *Der Architekt*, byl také otištěn Bitzanův samostatný návrh na střední školu pro Teplice–Šanov [20], návrhy na několik Německo–českých vesnických škol pro dvě třídy a několik rodinných domů, všechny z roku 1904.

Pro Bitzanovu tvorbu je typická monumentalita, symetričnost, celková objemnost stavby a jakýsi klasicizující výraz budovy, jejíž fasáda je členěna mohutnými pilastry a sloupy. Zároveň u něj můžeme objevit snahu o jakési zjednodušené pojetí fasád a úsporný

⁸⁵ Jednu z prvních sakrálních staveb navrhl r. 1907 společně s Hermannem Viehwegerem – návrh na evangelický kostel v saském Crimmitschau.

⁸⁶ CHMELÍKOVÁ 2007, 12.

⁸⁷ Rostislav ŠVÁCHA: Regionalismus v architektuře 20. století. In: sborník příspěvků sympózia Středoevropská architektura 1890–1998. Zlín 1999, 24.

⁸⁸ ZEMAN 2009, 26.

⁸⁹ Konkurrenz um Das Stadttheater in Gablonz. Vom Architekten Rudolf Bitzan, Dresden. In: *Der Architekt*, 10, 1904, 70.

výraz architektury. Tyto prvky, které charakterizují jeho tvorbu se objevují již na zmíněném nerealizovaném návrhu Jabloneckého divadla.

V roce 1905 se Rudolf Bitzan, zúčastnil další soutěže, a to na nové nádraží v Karlsruhe, avšak opět bez úspěchu. Vypracoval také návrh na budovu pavilonu Umění pro Výstavu českých Němců, která se konala v Liberci r. 1906. Pro stavbu tohoto pavilonu byl nakonec vybrán návrh Josefa Zascheho. Bitzan se i přes „neúspěch“ svého návrhu výstavy zúčastnil a představil na ní soubor moderního nábytku, který vytvořil společně s Uměleckořemeslnými dílnami ve Frýdlantu v Čechách. Ve stejné době, ve které vznikl návrh na nové nádraží v Karlsruhe, pracoval Bitzan spolu s Williamem Lossowem a Hansem Maxem Kühnem na projektu budovy nového nádraží v Lipsku⁹⁰. Ze 77 zaslaných návrhů si investoři nakonec pro realizaci stavby vybrali právě jejich návrh. Budova lipského nádraží, dodnes jednoho z největších nádraží v Evropě, byla dokončena v roce 1915. Mohutná budova nádraží má klasicizující charakter a je vystavěna na symetrickém půdorysu se dvěma zcela totožnými halami. Tato stavba nejspíš patří k nejdůležitějším realizacím ateliéru Lossow und Kühn. Již během výstavby tohoto nádraží však vznikl spor o autorství projektu, na jehož základě došlo ke zmíněnému Bitzanovu odchodu z kanceláře.

Po odchodu z ateliéru působil jako samostatný architekt, ovšem na několika soutěžních návrzích spolupracoval také s bývalým Lossowým partnerem Hermannem Viehwegerem. Mezi první Bitzanovy samostatné projekty patří například návrh budovy divadla v Ústí nad Labem [21], ve kterém se objevily zcela charakteristické prvky jeho tvorby, tedy osová souměrnost stavby s monumentálním pojetím. Nechyběly zde ani dominantní prvky jako věž, která se měla tyčit nad prostorem jeviště a objevuje se téměř ve všech jeho návrzích, ani mohutný vstup – portál, v tomto případě „postavený“ z kyklopského zdiva. Pro Ústecké divadlo Bitzan navrhoval předsazený portik, který je po stranách osazen (ozdoben) výraznými „plastikami“ mužských postav⁹¹.

Roku 1908 poslal návrh do soutěže na budovu nádraží v Darmstadtu, na němž spolupracoval právě s H. Viehwegerem. Jejich dalším společným projektem z tohoto roku byl také návrh na budovu muzea ve Wiesbadenu.⁹² Ani jeden z těchto dvou projektů se však nedočkal realizace.

⁹⁰ Návrh byl odeslán do soutěže roku 1906 pod názvem „*Licht und Luft*“.

⁹¹ Stejný motiv mužských figur Bitzan později použil také u stavby libereckého krematoria.

⁹² In: *Der Baumeister* 6, 1908, 79.

Roku 1911 Bitzan již sám vytvořil v rámci proslulé drážďanské výstavy Internationale Hygiene-Ausstellung⁹³, rozlehlý pavilon „*Sídlíště a byt*“ [22], který se zaměřoval na ukázky moderního a zdravého bydlení.⁹⁴ Pavilon má typicky Bitzanovský strohý, možná až přísně klasicizující charakter s výraznou římsou. Dominantou této budovy se stala centrální vstupní část, kterou tvořila půlkruhová odstupňovaná „předsín“, za níž se budova zvedala do výšky. Tato část pavilonu završená alegorickými sousošími⁹⁵ tvořila svou výškou zajímavý kontrast ke zbytku stavby a byla prolomena velkým půlkruhovým oknem, které prosvětlovalo vnitřní dispozici výstavní haly.

V období mezi lety 1911 a 1912 působil Rudolf Bitzan také v Liberci, kde navrhl dvě spolu sousedící vily v dnešní Jablonecké ulici.⁹⁶ Ty jsou kvalitní ukázkou pozdně secesní architektury. Starší z těchto vil je dům č. p. 91–V [23], postavený pro firmu Möldner & Co. Tato „bitzanovsky“ mohutná vila je postavena v duchu geometrické secese a má půdorys ve tvaru písmene T. Hlavní severovýchodní průčelí vily je otočené do ulice. Její relativně střízlivý vzhled architekt doplnil decentním dekorem v podobě kanelovaných polosloupů a štuků s geometrickými a figurálními motivy. Bitzan vilu navrhl jako víceúčelový objekt, jehož vnitřní dispozici rozdělil na dvě na sobě nezávislé části. Jednu část tvořil suterén budovy, kde se nacházel byt správce, garáže, provozní prostory a sklepy. Součástí první části tvořilo také přízemí a první patro, které se využívalo pro potřeby firmy převážně tedy jako kanceláře. Druhou část domu pak zastupovaly dvě zcela totožné bytové jednotky umístěné v podkroví vily, navržené tak, že všechny místnosti bytu byly přístupné z haly.

Tato liberecká vila by měla být podle Petry Šternové velmi podobná tzv. Glückově vile ve Frýdlantu v Čechách, č. p. 907, postavené v letech 1909–1910 [24]. Vilu frýdlantského advokáta Samuela Glücka postavil frýdlantský stavitel Rudolf Hampel, není ale znám architekt projektu. Dá se říci, že frýdlantská vila je opravdu svým pojetím blízká

⁹³ Internationale Hygiene-Ausstellung = Mezinárodní hygienická výstava se konala v Drážďanech od května do října 1911. Tato výstava měla rozšířit povědomí o zdravotní péči, podnítit společnost k osobní péči o zdraví a předvést vývoj hygieny v různých kulturách. Mezi hlavní investory patřilo Sasko, město Drážďany a také Karl August Lingner, který vypracoval vlastní koncepci hygienické osvěty a založil několik institucí – např. Saský desinfekční ústav. Exponáty byly vystaveny v 50 pavilonech. – „*Infekční nemoci*“, „*Chemikálie, vědecké přístroje, kosmetiky*“, „*Sídlíště a byt*“, „*Hygienu v dopravě*“, zahraniční oddělení apod. Mezi architekty pavilonů byli např. Martin Dülfer, Georg von Mayenburg Heinsins, Herman Viehweger a také ateliér Lossow und Kühn. Další podobné projekty proběhly r. 1926 v Düseldorfu a 1930–1931 opět v Drážďanech.

⁹⁴ Podrobněji In: Die Kunst 14, 1911, 498–495.

⁹⁵ Alegorická sousoší v oblasti okolo hlavního portálu či vstupu se objevují na řadě Bitzanových stavbách, a můžeme je tak považovat za jeden z charakteristických prvků jeho architektury.

⁹⁶ Významnou roli v Bitzanově tvorbě také zastupovaly právě návrhy individuálního bydlení, v jejichž řešení je viditelný vliv anglického halového domu. Tento typ se v této době uplatňoval v celém středoevropském prostředí, vycházeli z něj tak i mnozí čeští architekti. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 10, 2009, 27.

dílu a projektům Rudolfa Bitzana. Objevují se na ní prvky velmi blízké těm, které ve svých návrzích a realizacích Bitzan používal, konkrétně můžeme hovořit o těchto prvcích: mansardový typ střechy, schodišťová hala osvětlená úzkými vysokými okny, výrazný válcovitý kuželovitě završený rizalit, který se u frýdlantské vily nachází na zahradním průčelí domu, dále také výrazná římsa, balkónky a výzdoba fasády s geometrickými a figurativními motivy. V neposlední řadě se také v tomto případě Glükova domu jedná o kombinaci obytného prostoru s prostorem kancelářským, který je opět dobře rozdělen dvěma samostatnými vstupy na bočních fasádách. Vila je ze tří stran obklopena zahradou, která je nedílnou součástí domu již od jeho návrhu a v řešení zahrady proto mohly být použity některé prvky samotné architektury domu. Původní součástí zahrady byl i členitý bazén, který osově navazuje na zahradní průčelí domu, ten se do dneška bohužel zachoval jen v torzálním stavu.⁹⁷ I přes tyto prokazatelně podobné prvky s Bitzanovými díly, se prozatím můžeme jen domnívat, že Glükova vila je možným dílem Rudolfa Bitzana⁹⁸, zatím totiž nemáme o jeho autorství na Glükově vile žádné písemné materiály či zmínky. To ještě nemusí znamenat, že žádné takové zmínky neexistují. Je zde tedy naděje, že v budoucnu bude autor projektu identifikován.

Druhou vilu v Jablonecké ulici, č. p. 7–V [25], si nechal postavit průmyslník Otto Goetz. Jak je pro Bitzana typické, je i tato vila opět značně mohutná a má mansardovou střechu, na rozdíl od první liberecké vily. Tato vila na první pohled zaujme svým výrazným asymetrickým vzhledem. Dům má dvě podlaží a dva válcovité rizality, kryté přílbovou střechou⁹⁹. Okna východního rizalitu oddělují polosloupky, které jsou nad hlavicí doplněné alegorickými sochami štěstí a bohatství. Fasádu decentně zdobí geometrický a florální dekor. Suterén domu se využíval pro technické zázemí, přízemí a patro obývala rodina majitele a v podkroví domu se nacházeli obytné místnosti určené služebnictvu, které byly přístupné samostatně odděleným schodištěm. V jednotě s vilou byla navržena také zahrada s altánem a oplocením. Ty se do dnešní doby nedochovaly.

V roce 1912 opět společně s H. Viehewgerem pracoval na soutěžním projektu Obchodní živnostenské komory v Brně a tento návrh je zřejmě posledním návrhem na kterém spolupracovali.

⁹⁷ Více o tom píše Petra ŠTERNOVÁ ve své práci Vila advokáta Glücka ve Frýdlantu. In: Sborník národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2006. Liberec 2006, 75–86 a Petra ŠTERNOVÁ (ed.): Soupis nemovitých kulturních památek v Libereckém kraji okres Liberec. Díl 1. A–Le. Liberec 2010, 117.

⁹⁸ Nebo je dílem jiného architekta, který znal Bitzanovu tvorbu, nebo dokonce samotného Rudolfa Bitzana.

⁹⁹ Ty se nacházejí na východní a jižní straně domu.

Současně s tímto projektem na brněnskou Obchodní živnostenskou komoru vznikl také návrh na učitelský ústav v rakouském Oberhollabrunnu, který Bitzan vypracoval společně s pražským architektem Františkem Neterdou. [26–28] Pro budovu učitelského ústavu byla vybrána parcela v mírném svahu, jejíž terasovitě odstupňovanou plochu dokázali architekti ve svém projektu dobře využít. Hlavní trakt o délce 98 m se dvěma 28 m dlouhými, na západ vybíhajícími postraními trakty – křídly, v projektu tvořily neúplný půdorys písmene U. Hlavnímu průčelí dominuje kopulovité završení. Celá stavba je kvůli minimalizaci nákladů velmi jednoduše upravena, i přes to její zevnějšek působí moderním dojmem a je dobře doplněn travnatými plochami.¹⁰⁰

Téhož roku se Bitzan spolu s podmokelským architektem K. Sängerem zúčastnil také soutěže na evangelický kostel v Podmoklech, Jejich návrh „Heimatkunst“ se umístil na druhém místě, které bylo finančně ohodnoceno. Bitzan se Sängerem se této odměny vzdali ve prospěch nadace pro stavbu kostela. Ke zřeknutí se finanční odměny za druhé místo v soutěži vedly architektky komplikace, které se odehrávaly po vyhlášení výsledků soutěže. Soutěž byla totiž vyhlášena pouze pro architektky s rakouským občanstvím, a to R. Bitzan neměl. Tuto překážku v udělení 2. ceny vyřešil Spolek inženýrů a architektů ve Vídni zmíněným zřeknutí se honoráře obou autorů návrhu, i přes to se ale ozývaly hlasy, že R. Bitzan a K. Sänger nemají na tuto cenu žádný nárok a poškodili tím další architektky účastníci se soutěže.¹⁰¹

Jednou z nejpozoruhodnějších Bitzanových staveb je již nám dobře známé liberecké krematorium. Jak již bylo uvedeno, Bitzan se svým návrhem v soutěži na budovu krematoria, kterou vypsalo město Liberec v prosinci 1913, umístil až na třetím místě. Jeho projekt se však spolku Die Flamme líbil nejvíce a byl vybrán pro realizaci, která proběhla mezi lety 1915 a 1917. Celou budovu krematoria autor pojal velmi symbolicky, slohově se zde objevují znaky geometrické secese, kterou Bitzan přetvořil do podoby zmíněné tzv. reformované architektury. Součástí budovy se stalo také vnitřní vybavení krematoria, které je v jednotě s architekturou a jeho autorem je rovněž Rudolf Bitzan.

Za Bitzanovy nejvýznamnější realizace jsou, kromě libereckého krematoria, považovány evangelický kostel sv. Kříže ve Zhořelci a divadlo v Teplicích.¹⁰² Kostel sv. Kříže ve Zhořelci [29] se stavěl „současně“ s budovou libereckého krematoria v letech

¹⁰⁰ Blíže Stavitelské listy 8, 1912, 163–165.

¹⁰¹ Soutěže se zúčastnilo 52 návrhů, 1. cenu získal návrh F. Elstnera z Liberce, 2. cenu již zmíněný R. Bitzan a K. Sänger a 3. cenu získali arch. K. Wolschner a R. Diehl z Vídně. Podrobněji In: Architektonický obzor 8, 1909, č. 1 a 5.

¹⁰² ZEMAN 2009, 30.

1913–1916, a pojí ho s ní i další společný element, jímž jsou dispoziční řešení staveb, která v těchto dvou případech mají mít k sobě velmi blízko. Architektonickou soutěž na kostel vypsal evangelická obec již roku 1912, Bitzanův projekt jednolodí s bočními emporami hned na poprvé vybrala jako nejlepší a doporučila ho k realizaci. Do celého návrhu kostela Bitzan promítnul ideu kříže, tomu odpovídá i název návrhu „*Kreuz*“. Exteriér stavby je již osvobozený od secesní dekorativnosti, na architektuře kostela je stejně jako u libereckého krematoria použito strohé a mohutné klasicizující průčelí a předsazený portik. V čele stojí vysoká hranolová věž, která tvoří dominantu celé stavby. Věž završuje ustupující nástavba s hodinami a čtyřmi flankujícími okny. Nad vchodem interiér osvětluje mohutné špaletové okno, jehož vnitřní členění má rovněž podobu kříže. Samotný interiér kostela je pak i přes svou protestantskou orientaci bohatě zdobený a tím tvoří zajímavý kontrast ke své strohé vnější podobě. Vnitřní uspořádání kostela (varhaní kruchta, oltář, kazatelna, křtitelnice apod.) má údajně částečně odpovídat řešení použitým v luteránském kostele Ježíše Krista v Drážďanech, od architektů Schillinga a Graebnera z r. 1905.¹⁰³ Z duchovního i architektonického hlediska je dominantou lodi zhořeleckého kostela oltář s šestimetrovým mramorovým křížem. V jednotě s architekturou kostela je také budova fary, která je s kostelem spojená krytým vchodem. Po Zhořelci Bitzan pracoval i na několika dalších projektech na evangelické kostely, krátce poté šlo například o projekt na kostel Krista Spasitele v Drážďanech–Cottě, ten byl ale později výrazně přepracován.

Další významnější stavby na našem území pocházejí až z dvacátých let. Nejstarší z nich je asi úřednický dům firmy Šlechta a syn z r. 1921 v Lomnici nad Popelkou, č. p. 886 v dnešní Bezručově ulici¹⁰⁴. Dokumentace prozrazuje, že šlo o dům mnoha funkcí, vedle bytů pro úředníky jeho vybavení zahrnovalo také společnou jídelnu, čítárnu a divadelní sál. Dům má půdorys písmene T a opět značně strohou fasádu. Ta je horizontálně členěná a zvláště doplněná o expresionistické prvky v kombinaci s art deco. U horizontálního členění fasády architekt využil různých materiálů; přízemní pás je z režného cihlového zdiva, hlavní část pokrývá hrubá stříkaná omítka zakončená římsou, nad níž se nachází poslední patro obložené dřevem a valbová střecha.¹⁰⁵ Po formální stránce má mít dům blízko k drážďánskému sídlišti Reick, na kterém spolu s Bitzanem pracoval také již

¹⁰³ ZEMAN 2009, 31.

¹⁰⁴ Zajímavé je, že šlo o českého objednavatele, u většiny Bitzanových zakázek i na českém území byly objednavateli totiž především Němci.

¹⁰⁵ Roku 2008 byl tento dům prohlášen kulturní památkou, jako kvalitní ukázka zaměstnaneckého nájemního domu. - In: ZEMAN 2009, 32.

zminěný ateliér Schilling & Graebner. Toto drážďanské sídliště vznikalo zhruba ve stejné době jako Lomnický úřednický dům.

Ve stylu art deca Bitzan realizoval mezi lety 1922–24¹⁰⁶ v Podmoklech kancelářskou budovu energetického podniku Nordböhmisches Elektrizitätswerke (NEW)¹⁰⁷ [30]. Jak je pro Bitzanovu tvorbu typické je i tato stavba velmi objemná, má podkovový půdorys a čtyři patra. Stavba akcentuje středovou osu výrazným ornamentálním portálem¹⁰⁸, středovou část nad portálem pak ozvláštňují válcové polosloupy mezi nimiž jsou umístěny alegorie Energie, Obchodu, Hojnosti, Průmyslu a Dopravy¹⁰⁹. Mírně profilovaný ornament portálu se stylizuje do florálních a figurálních prvků, tento ornament se pak projevuje i v interiéru. Interiér budovy i s mobiliářem a vitrážemi byl navržen a realizován v jednotě s architekturou. Jak již bylo zmíněno, architektura budovy je ovlivněna nastupujícím art deco, ale odlišuje se od dekorativních prvků pražských a českých architektů, kteří působili ve 20. letech v Podmoklech, pro jejichž art deco byly typické hmotné kubistické dekory a výrazná barevnost. Celý objekt a jeho dispozici vyřešil architekt na tu dobu moderně a komfortně, skoro celý objekt byl centrálně vytápěn teplovodním či parním topením. V suterénu se tradičně nacházelo technické zázemí, byt správce a také archiv. Obytné prostory se nacházeli v horním patře a také v zadním traktu budovy. Do přízemí Bitzan situoval bohatě zdobenou halu z níž se vstupovalo do přilehlých technických kanceláří, kanceláře provozní inspekce, pokladny či telefonní centrály a podobně. Nejluxusněji ovšem bylo vybaveno reprezentativní první patro, kde je umístěna zasedací místnost a kancelář ředitele. Masivní dvojité římsa opticky odděluje horní obytné podlaží od zbytku budovy. V tomto horním podlaží, přístupném ze soukromého schodiště, se nacházelo obytné apartmá k ubytování předních klientů a především prostorný a velmi luxusně vybavený byt ředitele, který měl k dispozici také soukromou střešní zahradu. Pro celý interiér byly vybrány kvalitní materiály jako teraso, granit apod. Malířská výzdoba interiéru pocházela z dílny drážďanské Akademie uměleckých řemesel prof. Baranowského a stavbu provedl místní architekt Schadow. Budova byla krátce po dokončení chválena a publikována v řadě zahraničních periodik¹¹⁰, pro svůj moderní architektonický výraz.

¹⁰⁶ ZEMAN uvádí 1921–1923.

¹⁰⁷ Teplická ul., č. p. 874, in: CHMELÍKOVÁ 2007, 3.

¹⁰⁸ Ornament má pravděpodobně symbolizovat elektrické jiskření.

¹⁰⁹ Od drážďanského sochaře Georga Türka.

¹¹⁰ Například Deutsche Bauzeitung 59, 1925, 647.

Po budově energetického podniku v Podmoklech následovala v Bitzanově díle další stavba na českém území, tentokrát šlo o jednu z jeho nejvýznamnějších realizací, a to o již zmíněné Krušnohorské divadlo v Teplicích [31, 32]. Tato Bitzanova stavba byla postavena místo budovy bývalého teplického divadla, které na přelomu srpna a září 1919 vyhořelo. Nové divadlo mělo mít podle návrhu Adolfa Linnebacha z roku 1920 unikátní prstencové jeviště, od tohoto návrhu se ale později kvůli technické a ekonomické náročnosti ustoupilo. Město přešlo k novým dispozičním požadavkům, zohledňujícím to, že město bude pro svůj kulturní a společenský život potřebovat kromě divadla i jiné vhodné prostory, a proto v roce 1921 vznikl nový ideový program stavby. Ten se podařilo naplnit Rudolfu Bitzanovi¹¹¹ v jeho návrhu, který do budovy zahrnul kromě samotného divadla ještě komorní scénu, kino, taneční sál, restauraci, kavárnu a další prostory. Na podzim 1923 se zahájil provoz kina a divadlo bylo otevřeno v dubnu 1924.¹¹² Bitzan opět vytvořil architekturu této víceúčelové budovy jako těžce monumentální formu klasicizujícího stylu, ve kterém můžeme nalézt ohlasy secese, v plastické výzdobě od drážďanských sochařů¹¹³ je pak zřejmý vliv expresionismu. Budova má nepravidelný půdorys a je zastřešena soustavou valbových střech, ze dvou stran ji obklopuje park a hlavní severní průčelí se otáčí do ulice. Toto hlavní průčelí tvoří svou dominantou především konvexní rizalit ve střední ose završený terasou. Průčelí dále člení mohutné pilastry a lizény, celou budovu pak završuje výrazná římsa s atikou. Na východní straně je předsazena rozsáhlá terasa zahradní restaurace. Svým dispozičním řešením zaujímá hlavní divadelní sál. V dispozici hlediště je kromě přízemní svažující se části připojen čelní balkón s šesticí postraních půlkruhových otevřených lóží, v podobě balónků s frontálně orientovanými sedadly, tyto lóže podél bočních stěn směrem k jevišti postupně klesají. Na štukové výzdobě stropu divadelního sálu se objevuje stylizovaný rostlinný vzor. Teplické divadlo je také zajímavé použitím nových technik a materiálů, celá budova má železobetonovou konstrukci a v interiéru je kromě dřeva, kamene a terasa použito také v té době moderní linoleum jako nový materiál, doposud v takových prostorách nepoužívaný. Celkový náklad na tuto budovu se měl odhadem vyšplhat až na 28 milionů Kč a na stavbě se tak finančně podílely i okolní obce. V devadesátých letech 20. století došlo ke kompletní rekonstrukci divadla, i přes to se zachovala jeho původní podoba s minimem pozdějších zásahů.

¹¹¹ Jiří HILMERA: Česká divadelní architektura. Praha 1999, 116.

¹¹² Bohumil PLEVKA: Cesty 1945–1985: Krušnohorské divadlo Teplice. Teplice 1985, 11.

¹¹³ Např. sochař Richard Guhr, již zmíněný profesor Barranowský a další.

Bitzanovou další realizací se stalo kino v Novém Boru. Město Nový Bor se rozhodlo stejně jako Teplice postavit víceúčelovou budovu, která by sloužila zároveň jako divadlo. Vypracováním projektu byl Bitzan pověřen r. 1925, tehdy již jako vyhledávaný architekt teplického divadla. Stavbu pak provedla místní firma pod vedením architekta Riegla. Mohutné symetrické průčelí stavby mělo opět velmi strohý vzhled členěný výraznými egyptizujícími polosloupky. V roce 1981 celá budova vyhořela a její podoba po rekonstrukci se neshoduje s původním řešením, které dnes můžeme spatřit jen na archivních fotografiích.

Mezi další a pravděpodobně jedno z posledních bitzanových děl v rámci českého prostředí, patří také přestavba bývalého kina v Šumperku z let 1928–1929. Původní stavbu promítacího sálu obdélného půdorysu s jednoduchou sedlovou střechou, trojúhelnými arkýři a mohutné klasicizující průčelí¹¹⁴, Bitzan doplnil o reprezentativní vstupní část. Navrhl zde opět monumentální stupňovité a symetrické průčelí, u kterého uplatnil podobný prvek jako u teplického divadla, tedy konvexní vstupní část umístěnou před konkávní průčelí, vstup je umístěn přímo na nároží dvou ulic a zdařile podtrhuje své zakomponování do okolní zástavby. Na fasádě se již objevují prvky purismu, její strohost tak zmírňuje jen středový vertikální pás oken. Vstupní část byla zároveň využívána jako činžovní dům, budova však přestala po rekonstrukci sloužit svému původnímu účelu.

Bitzanova tvorba je mimo jiné jakýmsi odkazem k architektuře „regionalismu“¹¹⁵, jehož východiskem není nutně „Národní duch“, ale také směr označovaný jako „*regionalismus místa*“¹¹⁶. Jehož architektky zaujímal krása krajiny, estetická reakce na sluneční světlo a mnoho dalších faktorů ovlivňujících stavbu, ani u tohoto druhu regionalismu není asi zanedbatelné jeho etnické zakotvení.

Bitzan se v části své tvorby pokouší přetvářet určité místní tradice, jejich vyjadřovací prostředky pak aplikuje do své architektury, v níž preferuje „minimalistickou“ jednoduchou formu, před přílišnou zdobností. V některých jeho zmíněných pozdních

¹¹⁴ Autora projektu původní stavby neznáme, někdy je připisována také Rudolfovi Bitzanovi, např. u ZEMANA, ale nejsou k tomu žádné písemné podklady.

¹¹⁵ Někteří architekti vyvozovali rysy své architektury ze specifické mentality národa nebo etnické skupiny regionu, u nichž získali zakázku. Vzhledem k hegelovským spekulacím o umění jako výrazu „národního ducha“, i oni uvěřili, že v jejich regionalistické tvorbě se projevuje cosi jako duše lidu, duch národa. V našem i minulém století se takový „*nacionalistický regionalismus*“ často stával nástrojem politického soupeření mezi etnickými skupinami na území národnostně rozdělených států. Také fungoval jako médium státní kulturní politiky. Podrobněji In: ŠVÁCHA 1999, 31–32. Od tohoto politického zneužití jsme se snad již oprostili a je na čase brát tyto prvky v architektuře jako charakteristickou součást určité oblasti.

¹¹⁶ ŠVÁCHA 1999.

dílech se objevují také znaky expresionistické architektury. Celá jeho tvorba však měla jisté charakteristické prvky, které se neměnily, jako celková monumentalita stavby, výrazná objemnost, převážně strohý vzhled architektury, který byl doplněn dekorem jen v některých pevně daných místech – jako vstupní portály, římsy, apod. S každou navrhovanou stavbou pracoval individuálně a přizpůsobil ji její funkci, tak aby vyhovovala požadavkům objednavatele.

V období první republiky bylo pro Němce i německy hovořící Čechoslováky dost obtížné získat významnější zakázku, protože veřejné stavby byly zadávány výhradně Čechům. Rudolf Bitzan se prosadil ještě před První republikou a působil převážně v Německu. Díky těmto dobovým komplikacím však mohl na našem území působit jinde než v pohraničních městech, v kterých převládala německá většina obyvatel. Ale i přes tuto omezenou možnost svého působení zde zanechal řadu pozoruhodných staveb, které ovlivnily architektonický vývoj v oblasti bývalých Sudet.

Závěr

Jak již bylo zmíněno v úvodu, v této práci jsem se snažila podat pokud možno ucelený přehled o architektuře libereckého krematoria. Mým záměrem bylo představit liberecké krematorium jeho architekturu, historický vývoj a jeho architekta z uměleckohistorického aspektu.

Svou práci jsem začala popisem historického kontextu pohřbívání žehem, včetně obnovy tohoto způsobu pohřbívání v druhé polovině 19. století, neboť nebýt těchto historických událostí, nevznikla by společenská potřeba staveb tohoto druhu. Vzhledem k tomu, že budova libereckého krematoria, resp. celý areál včetně urnového háje, byl první stavbou tohoto druhu na našem území, zmínila jsem i historický kontext tohoto města v době, kdy bylo rozhodnuto o jeho výstavbě. Dále jsem se ve své práci soustředila již na samotný objekt krematoria v Liberci, na soutěž vypsanou na tuto zakázku, její projekt a podobně. Věnovala jsem se zde architektuře stavby z pohledu stylu, architektonického vývoje i způsobu provedení. Součástí práce je detailní popis umělecké výzdoby exteriéru i interiéru. V neposlední řadě jsem se věnovala i otázkám proměn, kterou objekt prodělala během jednotlivých rekonstrukcí.

Vzhledem k tomu, že tato budova byla typickým příkladem propojení exteriéru, interiéru i jednoduchého nábytku, tedy stylové jednoty architektury s vnitřním vybavením, vše vytvořené jedním autorem, jde tedy o tzv. gesamtkunstwerk, připadalo mi přirozené věnovat se v této své práci nejen stavbě, ale i osobnosti a dílu architekta libereckého krematoria Rudolfa Bitzanovi, aby i můj pohled byl pokud možno ucelený, nikoli však vyčerpávající. Použila jsem proto i některé vybrané příklady jeho tvorby, které jsem podrobněji popsala a snažila jsem se je přiblížit tak, aby vytvořily dobrý a srozumitelný přehled jeho díla a dokázaly vypovídat o osobitém slohovém pojetí R. Bitzana.

V poslední části své práce jsem pak srovnala stavbu libereckého krematoria se stavbami krematorií v Drážďanech a ve Zhořelci. Tímto srovnáním jsem se snažila potvrdit či naopak vyvrátit jejich podobnost, která jim je v dostupných pramenech přisuzována a pokoušela jsem se najít mezi nimi jisté souvislosti.

Jedním z cílů mé práce bylo shrnout z uměleckohistorického hlediska informace o objektu libereckého krematoria, které je dle mého názoru neprávem opomíjený a nedoceněný, ačkoli dříve bývala chloubou staveb svého okruhu a regionu. Dalšími úkoly, které jsem si vytýčila, bylo jednak shrnutí díla architekta Rudolfa Bitzana, ale také snaha poukázat na to, že architekturu na území bývalých Sudet, v období cca od počátku 20.

století do druhé světové války, která je zajímavá a hodnotná, vytvářeli architekti, na které bylo během času pozapomenuto, neboť z tohoto území odešli a nežijí zde již ani potomci pamětníků doby, kdy tyto stavby vznikaly.

Domnívám se, že architektura a umění našeho pohraničí v tomto období nebyla do dnešní doby dostatečně zpracována a zájem o ní většinou jeví jen regionální badatelé, nebo se okrajově objevuje v tematicky široce pojatých pracích, věnovaných jednotlivým regionům. Pražským německým architektům již byly některé větší publikace věnovány (např. Zdeněk Lukeš: Splátky dluhu), ale neméně zajímavým architektům a umělcům Sudet ještě nikoli. Ti se musí prozatím spokojit s malými publikacemi vydávanými jednotlivými městy, ve kterých se objeví zmínka jejich jmen v souvislosti s jubileem nějaké stavby. Dnes je již možná na čase, s nadsázkou řečeno, smazat některá "tabu" a v první řadě hledět na kvalitu a historickou hodnotu díla, dříve než zájem o ní zavrhneme, protože se o ní nezachovalo dostatek kvalitních pramenů. Věřím, že přes opakovanou obměnu obyvatel těchto území, způsobenou politickými a státoprávními změnami od počátku 20. století do období po druhé světové válce, již uběhla poměrně dlouhá doba a že lidé, kteří se zde usadili po druhé světové válce zde již zapustili své kořeny a mají zájem poznávat architekturu a umění místa, kde žijí. Jsem přesvědčena i o tom, že je na čase věnovat se dílům všech významných autorů, kteří působili v první polovině dvacátého století na našem území, a to i proto, že je vhodné vývoj na našem území začlenit do celoevropského kontextu, neboť umění nezná hranic. Z těchto důvodů jsem svou práci věnovala tomuto doposud opomíjenému tématu.

Seznam použitých zkratk

apod. – a podobně

ČÍŽEK 1897 – Ludvík ČÍŽEK: Oheň ve službách hygieny. In: České společnosti pro veřejné zdravotnictví Roč. –, 1897

CHMELÍKOVÁ 2007 – Jitka CHMELÍKOVÁ: Meziválečná architektura Podmokel aneb Dekorativismus provinční německé architektury. In: Děčínské vlastivědné zprávy 17, 2007, 3–13

KREMATORIUM 1922 – Krematorium. Věstník spolku „Krematorium“ 13, 1922

MENCL 1919 – František MENCL: Evropská krematoria. Praha 1919

MENCL 1922 – František MENCL: Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých. Praha 1922

MENCL 1942 – František MENCL: Ideální krematorium. In: Žeh 33, 1942, 1–7, 26–29, 46–48

MILDE 1942a – Lubomír MILDE: Kremační hnutí a katolická církev. In: Žeh 33, 1942, 83–84

MILDE 1942b – Lubomír MILDE: Z počátků kremačního hnutí v našich zemích. In: Žeh 33, 1942, 145–148

např. – například

NAUMAN 1928 – Jaroslav NAUMAN: Tři popelnicová pohřebiště v severních Čechách. In: Krematorium 19, 1928, 65–71

NEKVASIL 1946 – Jaroslav NEKVASIL: Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec. Praha 1946

RÜCKER 1928 – Friedrich RÜCKER: Feurhalle–Urnenhain in Reichenberg (Böhmen). Reichenberg 1928

sign. – signatura

SCHUMACHER 1939 – Fritz SCHUMACHER: Die Feuerbestattung. Leipzig 1939

SOKa Liberec – Státní okresní archiv Liberec

STAVITELSKÉ LISTY 1912 – Projekt na novostavbu učitel. ústavu v Oberhollabrunnu Stavitelské listy. Věstník společenstva stavitelů pro obvod obchodní a živnostenské komory v Praze 8, 1912, 163–165

ŠVÁCHA 1999 – Rostislav ŠVÁCHA: Regionalismus v architektuře 20. století. In: sborník příspěvků sympózia Středoevropská architektura 1890–1998. Zlín 1999

tj. – to je

tzv. – takzvaný

VEČEŘÁKOVÁ 1997 – Markéta VEČEŘÁKOVÁ: Krematoria v české architektuře 10.–30. let 20. století. In: Umění [ČSAV] 45, 1997, 72–92

ZEMAN 2009 – Jaroslav ZEMAN: Rudolf Bitzan, zapomenutý spoluvůrce tváře Sudet. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 10, 2009, 21–58

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny

Státní okresní archiv Liberec, fond Archiv města Liberce, inventární č. 752, sign. 15, karton 478

Státní okresní archiv Liberec, fond Archiv města Liberce, inventární č. 752, sign. 15, karton 479

Státní okresní archiv Liberec, fond Archiv města Liberce, inventární č. 752, sign. 15, karton 480

Státní okresní archiv Liberec, sbírka fotografií, č. 757

Státní okresní archiv Liberec, sbírka map a plánů, sign. K/21

Literatura

Philippe ARIÉS: Dějiny smrti I. Praha 2000

Philippe ARIÉS: Dějiny smrti II. Praha 2000

Gaston BACHELARD: Psychoanalýza ohně. Praha 1994

Marie BENEŠOVÁ: Česká architektura v proměnách dvou století, 1780–1980. Praha 1984

Biographisches lexikon zur geschichte der böhmischen Länder. Díl I. a II. München 1979

Uwe BIRNSTEIN a kol.: Kronika křesťanství. Praha 1998.

Ludvík ČÍŽEK: Oheň ve službách hygieny. In: České společnosti pro veřejné zdravotnictví Roč. –, 1897

Ludvík ČÍŽEK: Spalování čili zpopelnění mrtvol (pohřbívání ohněm) na konci XIX. a počátku XX. století. Praha 1912

Ludvík ČÍŽEK / Jindřich ZÁHOŘ: Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol. Praha 1916

Jiří HILMERA: Česká divadelní architektura. Praha 1999

Jan HOŘEJŠÍ: Epidemie a pohřbívání. In: Žeh 33, 1942, 84–87

- Jan HOŘEJŠÍ: Proměny těl v hrobě a šířitelé nebezpečí hrobního. In: Žeh 33, 1942, 98–102
- Jitka CHMELÍKOVÁ: Meziválečná architektura Podmokel aneb Dekorativismus provinční německé architektury. In: Děčínské vlastivědné zprávy 17, 2007, 3–13
- Roman KARPAŠ – Kniha o Liberci. Liberec 2004
- Dieter KLEIN: Vliv vídeňské a mnichovské architektury na liberecké stavby. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 2, 2001, 23–28
- Dieter KLEIN: Vliv mnichovské v zemích České koruny In: Mezery v historii. Sborník příspěvků ze sympózií společnosti pro české a německé umění a dějiny umění konaných v letech 2004–2009 v rámci festivalu Uprostřed Evropy – Mitte Europa v Chebu. Cheb 2010, 10–14
- Konkurrenz um Das Stadttheater in Gablonz. Vom Architekten Rudolf Bitzan, Dresden. In: Der Architekt 10, 1904, 70
- Krematorium Liberec 1918–2008. LIKREM s.r.o., Liberec 2008 + CD ROM
- Karl KERL: Reichenberg. Reichenberg 193-
- kol. autorů: Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.–11. března 2000. Praha 2001
- kol. autorů: 70 let libereckého krematoria. Liberec 1988
- Milena LENDEROVÁ: „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In: Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.–11. března 2000. Praha 2001
- Milena LENDEROVÁ: S pietou popel shrnouce ... aneb kremace v Čechách. In: Dějiny a současnost 23, 2001, 23–27
- Zdeněk LUKEŠ: Splátka dluhu. Praha 2002
- Jan Kř. MAŠTALÍŘ: O spalování mrtvol. In: Obrana víry 2, 1905
- Miloslava MELANOVÁ: Česká menšina v Liberci před první světovou válkou. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 1, 2000, 93–121
- František MENCL: Evropská krematoria. Praha 1919
- František MENCL: Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých. Praha 1922
- František MENCL: Ideální krematorium. In: Žeh 33, 1942, 1–7, 26–29, 46–48
- Lubomír MILDE: Kremační hnutí a katolická církev. In: Žeh 33, 1942, 83–84
- Lubomír MILDE: Friedrich Siemens a jeho první pokusná kremace. In: Žeh 33, 1942, 117–119

- Lubomír MILDE: Z počátků kremačního hnutí v našich zemích. In: Žeh 33, 1942, 145–148
- Ivana MÍŠKOVÁ: Liberecké krematorium 1945–1992/2005. Liberec 2008
- Jaroslav NAUMAN: Tři popelnicová pohřebiště v severních Čechách. In: Krematorium 19, 1928, 65–71
- Jaroslav NEKVASIL: Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec. Praha 1946
- Karel NOZAR: Pohřby do země a kremace. Praha 1931
- Bohumil PLEVKA: Cesty 1945–1985: Krušnohorské divadlo Teplice. Teplice 1985
- Projekt na novostavbu učitel. ústavu v Oberhollabrunnu Stavitelské listy. Věstník spolčenstva stavitelů pro obvod obchodní a živnostenské komory v Praze 8, 1912, 163–165
- Jan PROKEŠ: Jak čas vartoval na Ohnivém hradě, aneb Příběh nejstaršího českého krematoria. In: Věčko 6, 2007, 50–55
- Jan RANDÁČEK: Liberecká architektura v letech 1895–1938. In: Umění [ČSAV] 47, 1999, 528–537
- Friedrich RÜCKER: Feurhalle–Urnenhain in Reichenberg (Böhmen). Reichenberg 1928
- Sborník k 70. výročí libereckého krematoria. Liberec 1988
- Fritz SCHUMACHER: Die Feuerbestattung. Leipzig 1939
- Vladimír ŠLAPETA: Krematorium z hlediska architektury. In: Umění a řemesla, 1981, č. 4
- Petra ŠTERNOVÁ: Vila advokáta Glücka ve Frýdlantu. In: Sborník národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci 2006. Liberec 2006, 75–86
- Petra ŠTERNOVÁ (ed.): Soupis nemovitých kulturních památek v Libereckém kraji okres Liberec. Díl 1. A–Le. Liberec 2010, 117
- Rostislav ŠVÁCHA: Od moderny k funkcionalismu. Praha 1995
- Rostislav ŠVÁCHA: Lomené, hranaté a obloukové tvary. Česká kubistická architektura 1911–1923. Praha 2000
- Rostislav ŠVÁCHA: Regionalismus v architektuře 20. století. In: sborník příspěvků sympózia Středoevropská architektura 1890–1998. Zlín 1999
- Markéta VEČERÁKOVÁ: Krematoria v české architektuře 10.–30. let 20. století. In: Umění [ČSAV] 45, 1997, 72–92
- Jaroslav ZEMAN: Rudolf Bitzan, zapomenutý spolutvůrce tváře Sudet. In: Fontes Nissae: Prameny Nisy 10, 2009, 21–58

Dobový tisk a periodika

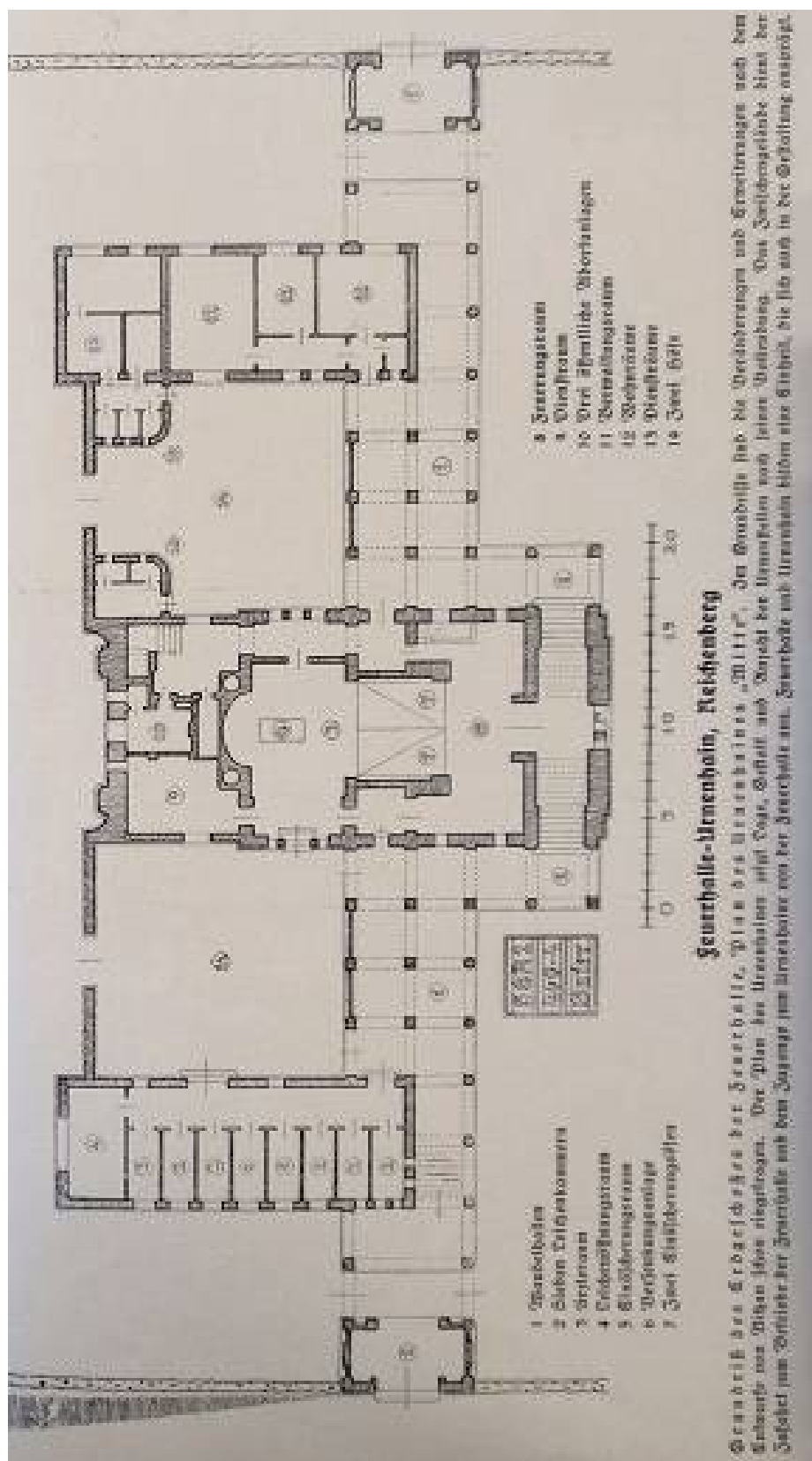
Architektonický obzor , Horizont, Stavba, Stavitel, Stavitelské listy, Zprávy SAI

Der Architekt, Der Baumeister, Die Kunst

Krematorium, Žeh

Čech, Ještědský obzor, Národní listy , Naše Hory

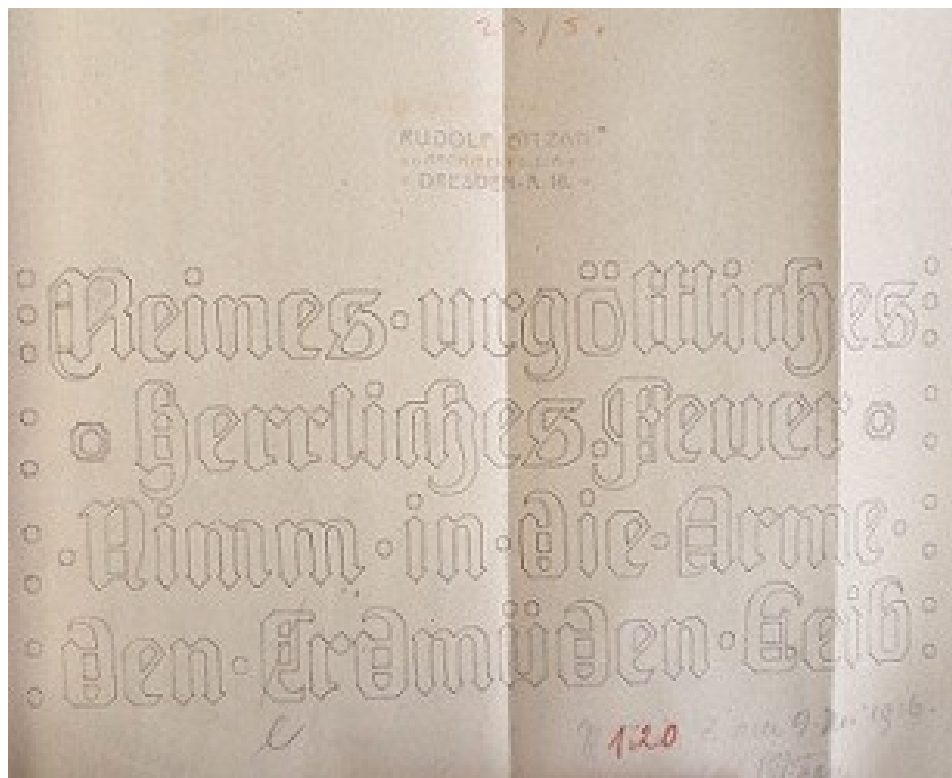
Obrazová příloha

1 Plán libereckého krematoria.

2 Liberecké krematorium, původní podoba zachycená na fotografii krátce po jeho dostavbě.

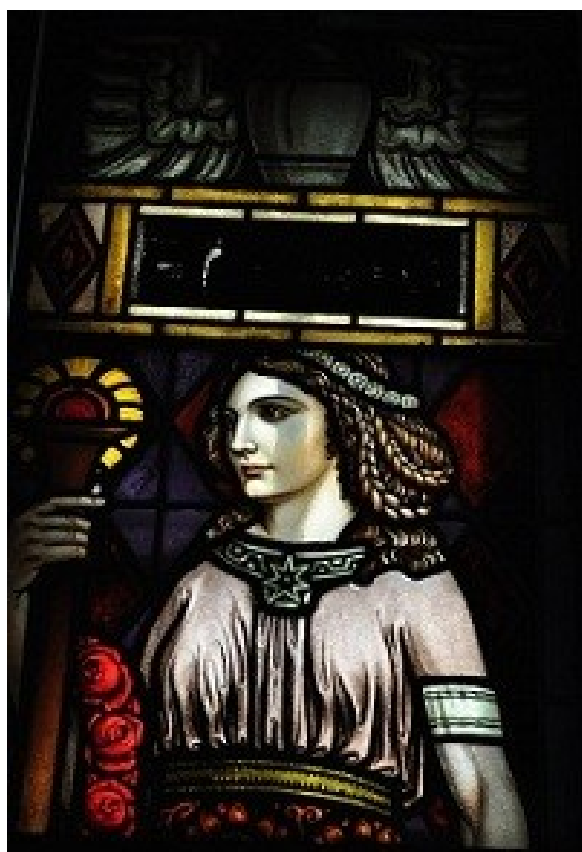
3 Původní návrh písma textu nad vstupním portálem libereckého krematoria.

4 Postava strážce po pravé straně hlavního portálu libereckého krematoria.

5 Mozaika s mužským aktem a ptákem Fénixem, umístěná nad hlavním vchodem obřadní síně libereckého krematoria.

6 Liberecké krematorium – místnosti pro vykonávajícího obřadu, dochované fragmenty vitráží.

6 Liberecké krematorium – místnosti pro vykonávajícího obřadu, dochované fragmenty vitráží.

7 Hlavní portál libereckého krematoria.

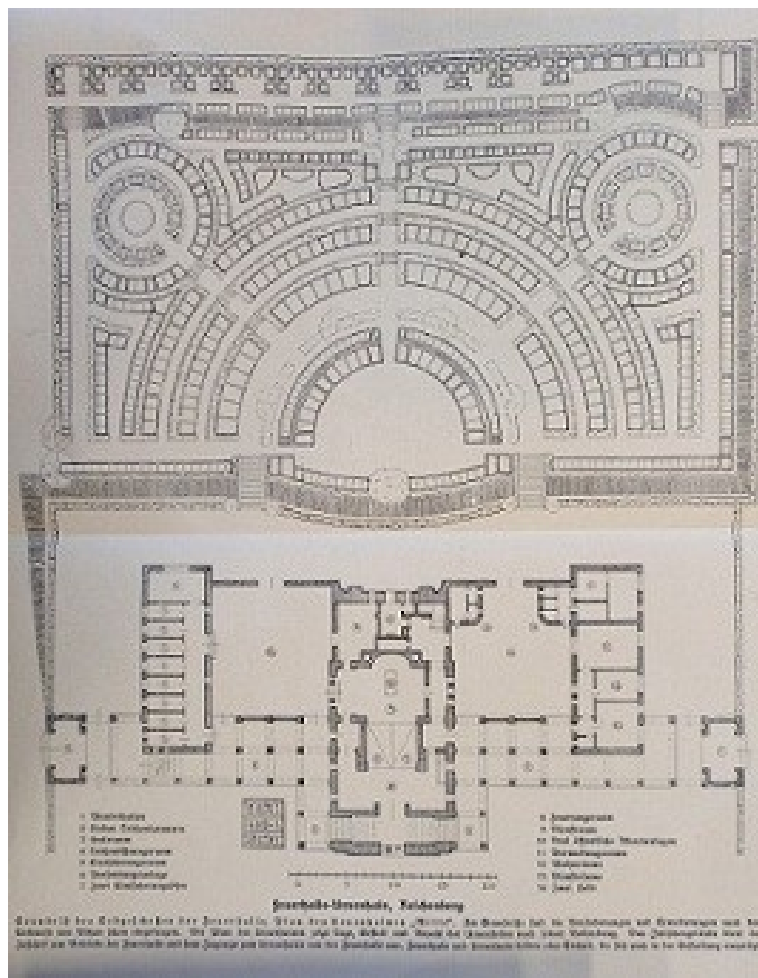
8 Liberecké krematorium, secesní kašna – dnešní umístění.

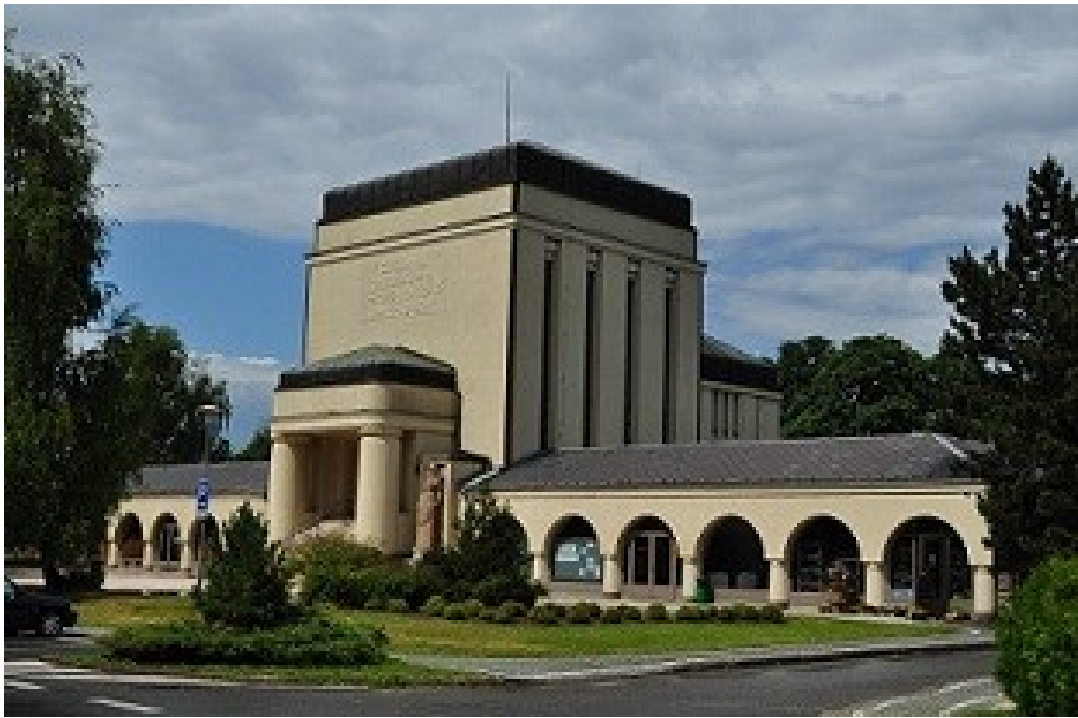
9 Liberecké krematorium, obřadní síň – fotografie z roku 1928.

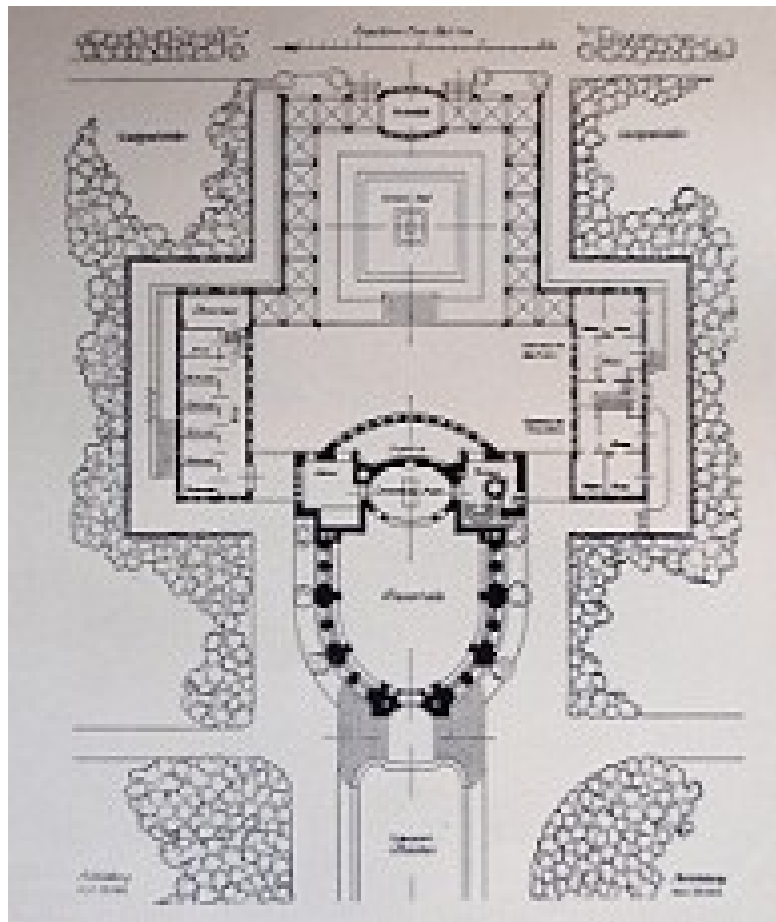
10 Liberecké krematorium, obřadní síň – dnešní podoba.

11 Plán libereckého krematoria s urnovým hájem.

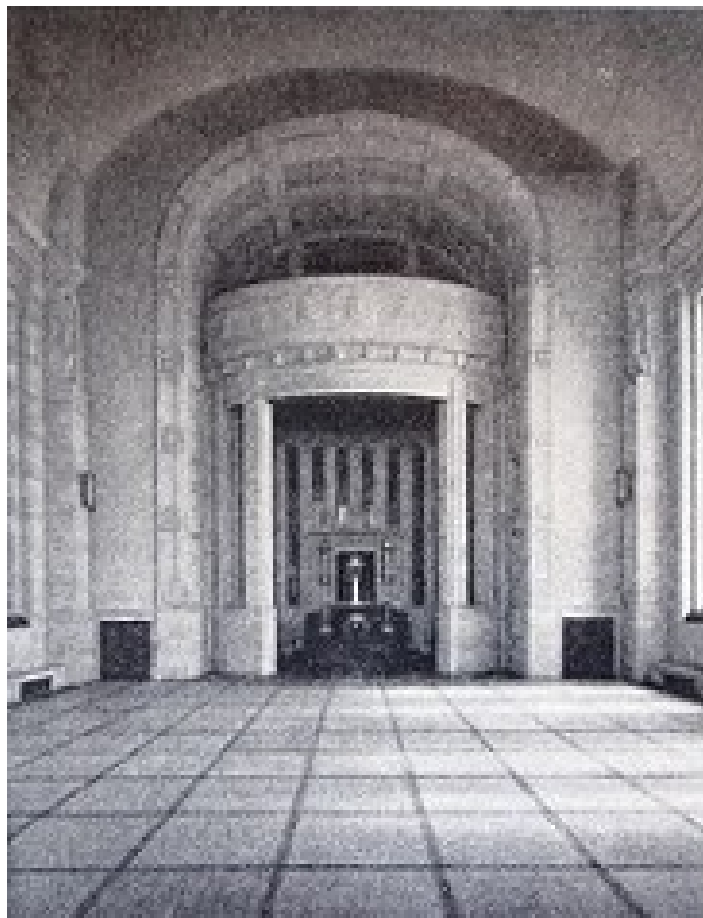
12 Krematorium Liberec – dnešní podoba.

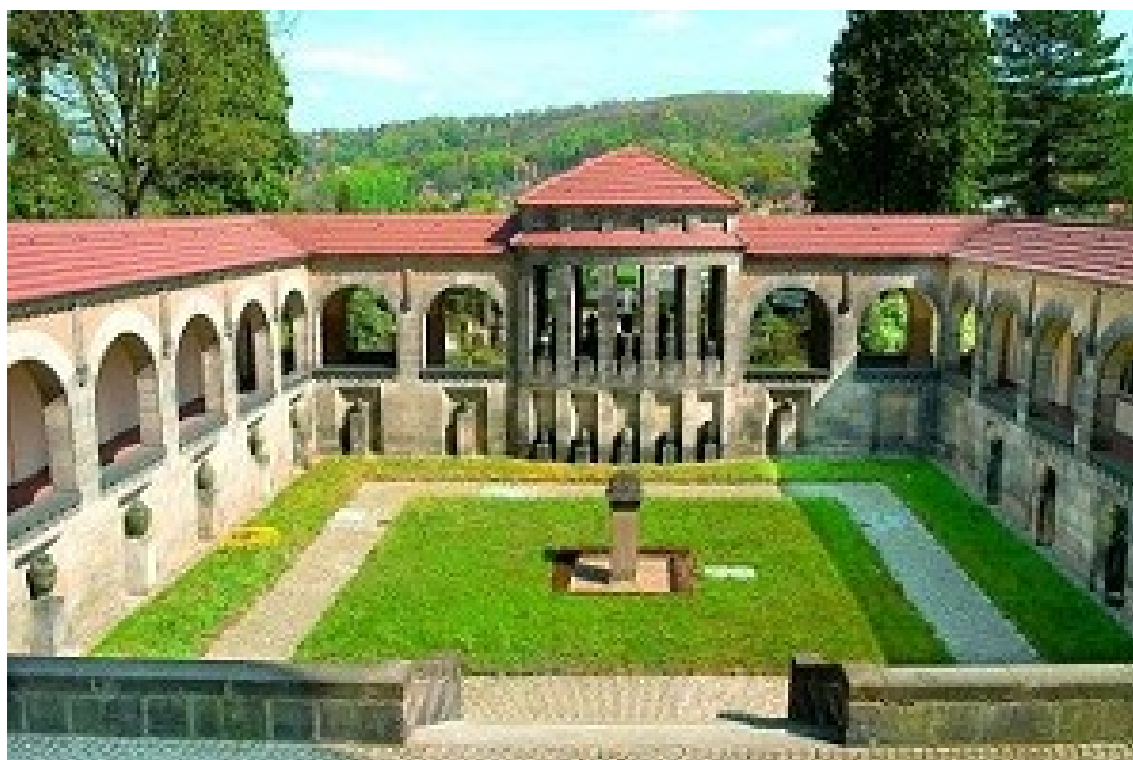
13 Krematorium Drážďany, Fritz Schumacher 1909–1910, půdorys.

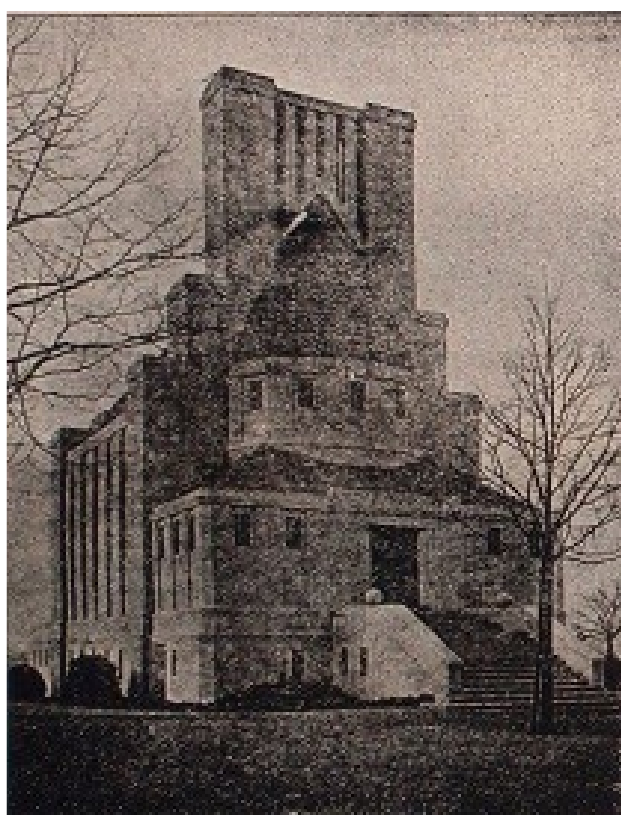
14 Krematorium Drážďany, Fritz Schumacher 1909–1910 – pohled na hlavní budovu obřadní síně, historická fotografie.

15 Krematorium Drážďany, pohled do interiéru obřadní síně, z r. 1939.

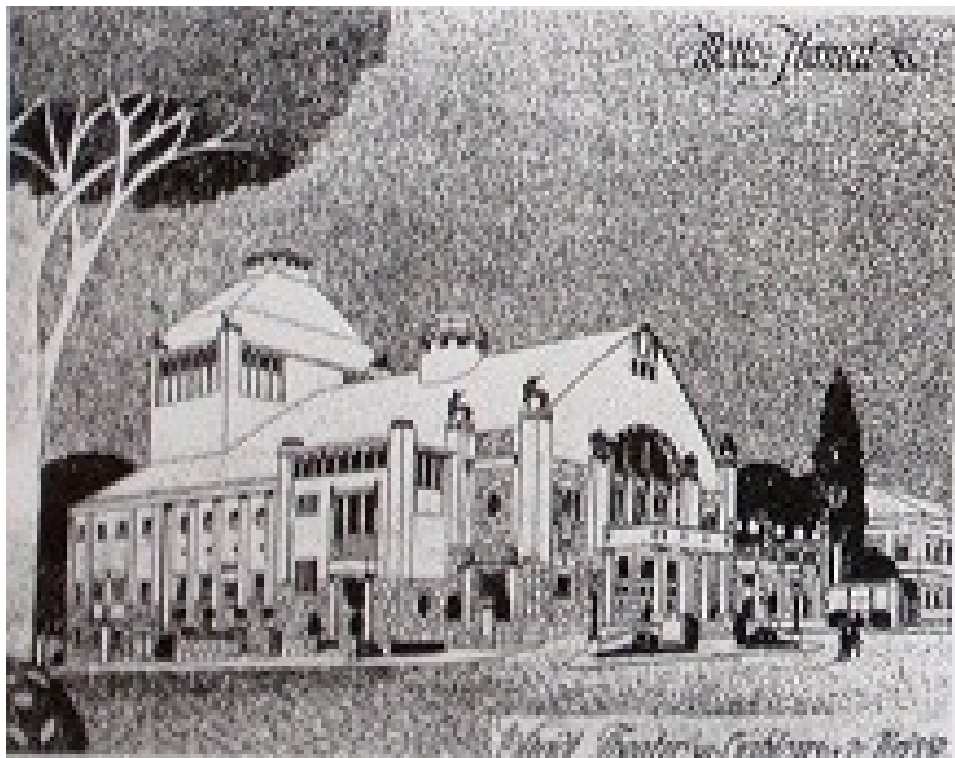
16 Krematorium Drážďany, dnešní pohled na arkádovou dvoranu s kolumbáriem.

17 Krematorium ve Zhořelci, fotografie z r. 1919.

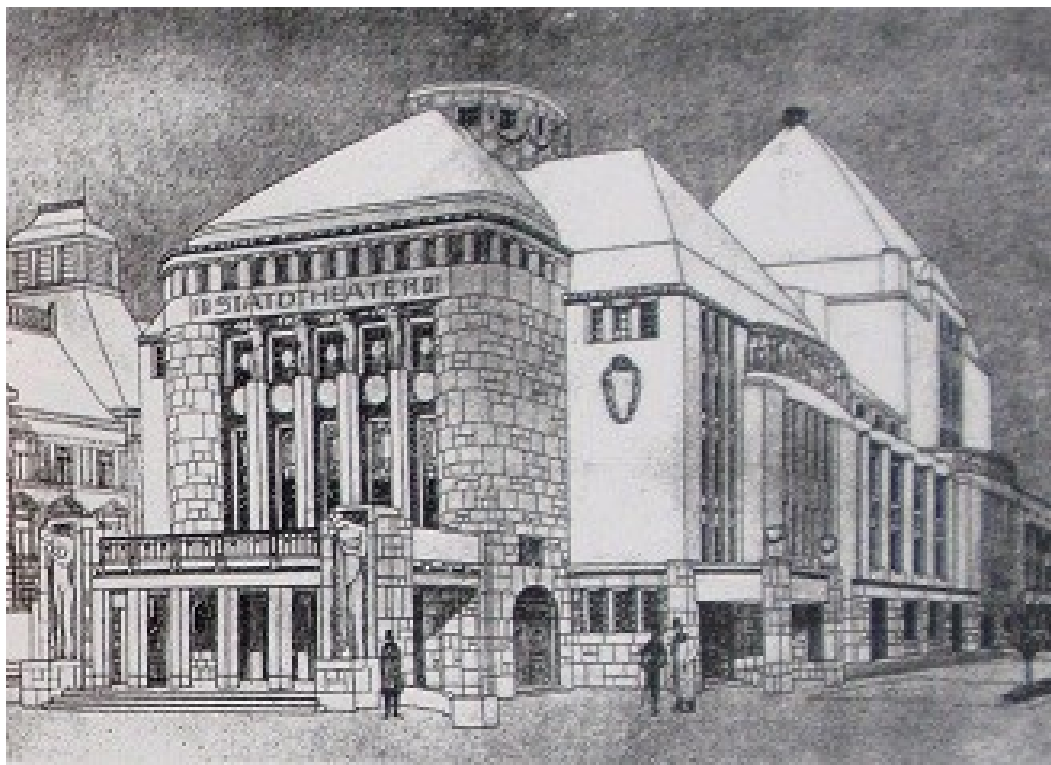
18 Krematorium ve Žhořelci, dnešní podoba.

19 Bitzanův soutěžní návrh divadla v Jablonci nad Nisou, 1904.

20 Bitzanův soutěžní návrh na budovu střední školy v Teplicích-Šanově, 1904.

21 Bitzanův návrh na budovu divadla v Ústí nad Labem, 1907.

22 Pavilon „Sídliště a byt“ pro drážďanskou výstavu Internationale Hygiene–Ausstellung, 1911.

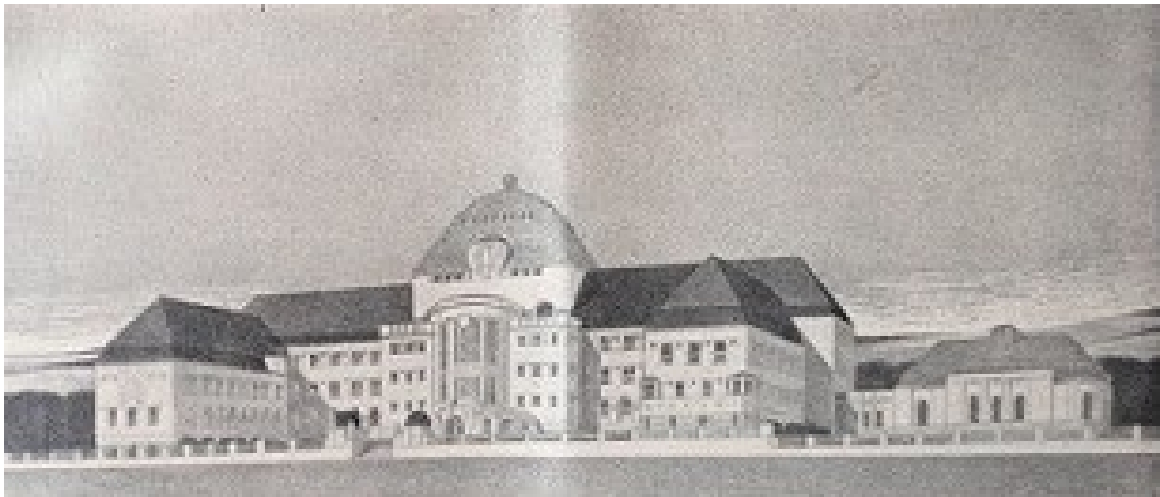
23 Liberec, Jablonecká ulice, vila č. p. 91–V, z r. 1911.

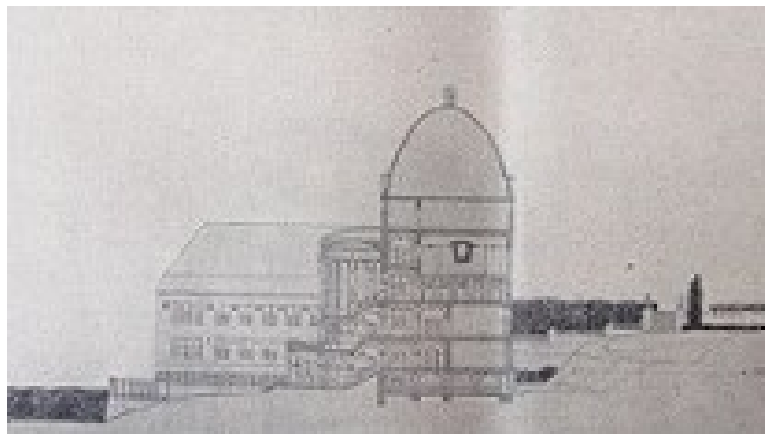
24 Frýdland v Čechách, tzv. Glückova vila, č. p. 907, z let 1909–1910.

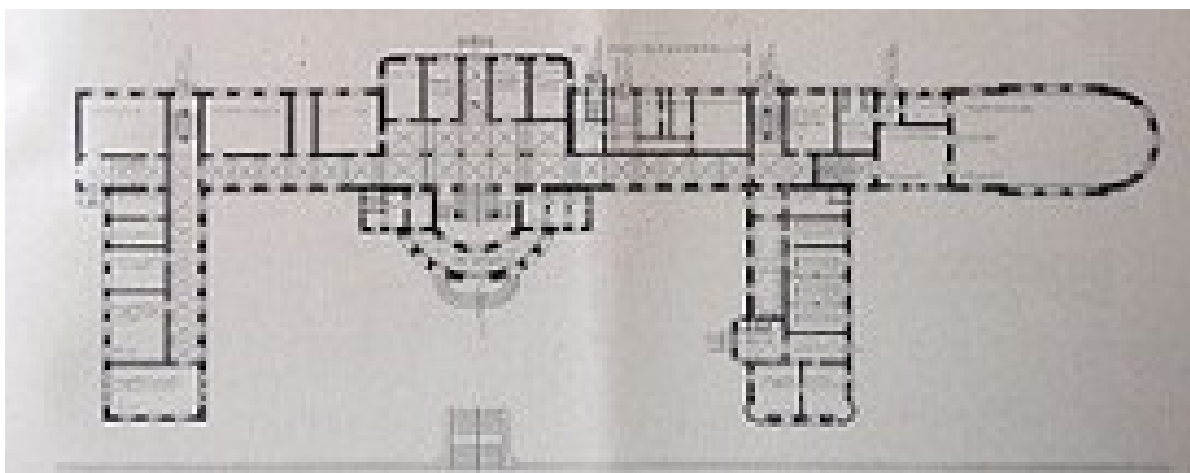
25 Liberec, Jablonecká ulice, vila č. p. 7-V, z r. 1911.

26 Oberhollabrunn, učitel'ský ústav, 1912.

27 Oberhollabrunn, učitel'ský ústav – řez, 1912.

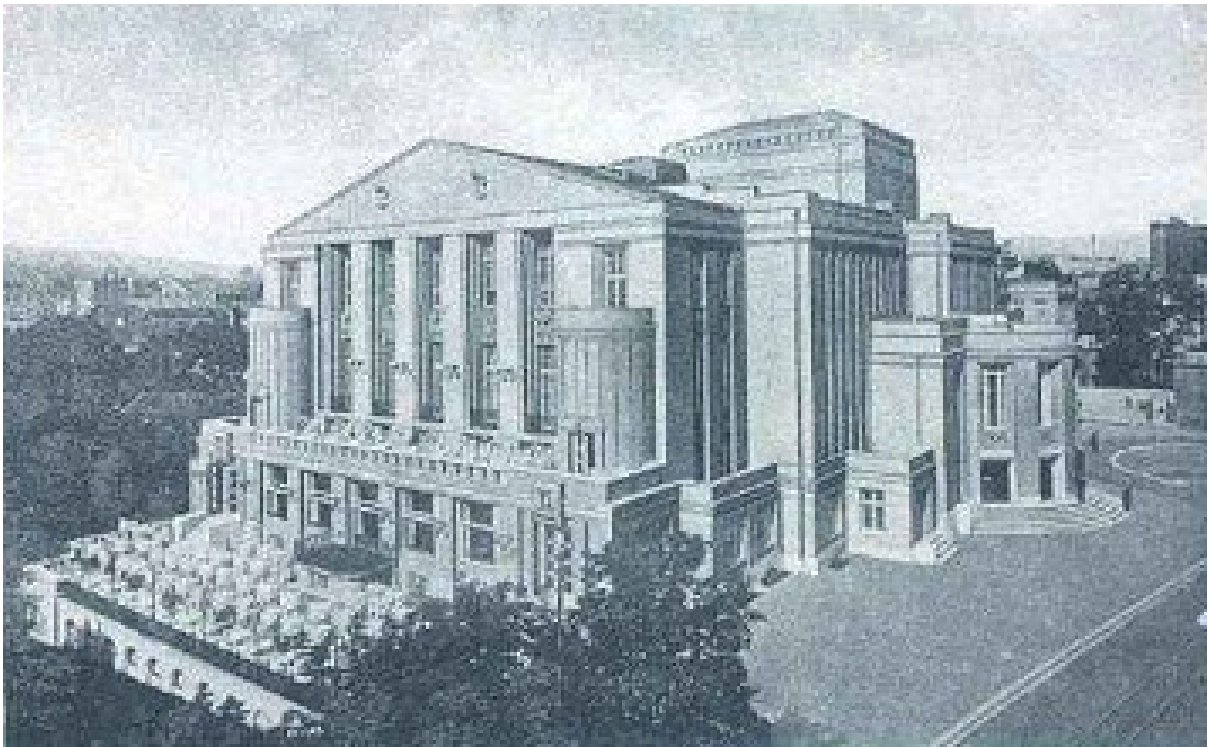
28 Oberhollabrunn, učitel'ský ústav – půdorys 1912.

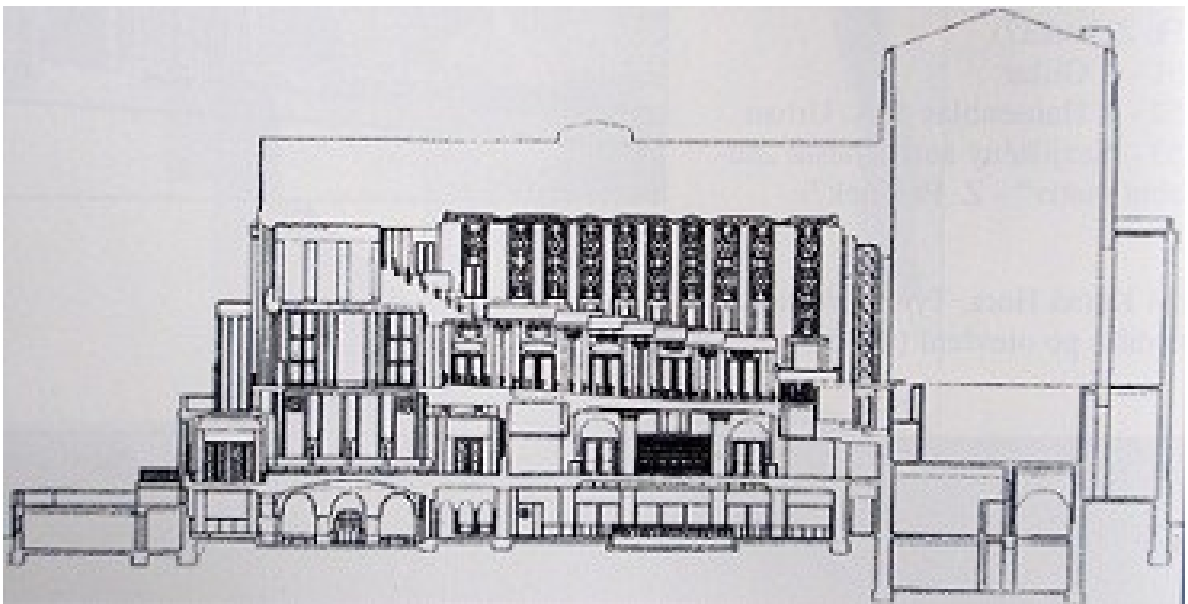
29 Kostel sv. Kříže ve Žhořelci, 1913–1916.

30 Podmokly – kancelářská budova energetického podniku Nordböhmisches Elektrizitätswerke, 1922–1924.

31 Krušnohorské divadlo v Teplicích, fotografie z r. 1924.

32 Krušnohorské divadlo v Teplicích – řez, 1924.

Seznam vyobrazení

- 1 Plán libereckého krematoria. Reprodukce z: RÜCKER 1928, s. 65
- 2 Liberecké krematorium, původní podoba zachycená na fotografii krátce po jeho dostavbě. Foto: SOKa Liberec, sbírka fotografií č. 757
- 3 Původní návrh písma textu nad vstupním portálem libereckého krematoria. SOKa Liberec. Foto: archiv autora
- 4 Postava strážce po pravé straně hlavního portálu libereckého krematoria. Foto: archiv autora
- 5 Mozaika s mužským aktem a ptákem Fénixem, umístěná nad hlavním vchodem obřadní síně libereckého krematoria. Foto: archiv autora
- 6 Liberecké krematorium – místnost pro vykonávajícího obřadu, dochované fragmenty vitráží. Foto: archiv autora
- 7 Hlavní portál libereckého krematoria. Foto: archiv autora
- 8 Liberecké krematorium, secesní kašna – dnešní umístění. Foto: archiv autora
- 9 Liberecké krematorium, obřadní síň – fotografie z roku 1928. Reprodukce z: RÜCKER 1928, s. 21
- 10 Liberecké krematorium, obřadní síň – dnešní podoba. Foto: archiv autora
- 11 Plán libereckého krematoria s urnovým hájem. Reprodukce z: RÜCKER 1928, s. 65
- 12 Liberecké krematorium – dnešní podoba. Foto: archiv autora
- 13 Krematorium Drážďany, Fritz Schumacher 1909–1910, půdorys. Reprodukce z: SCHUMACHER 1939, s. 56
- 14 Krematorium Drážďany, Fritz Schumacher 1909–1910 – pohled na hlavní budovu obřadní síně, historická fotografie. Foto: <http://www.zeno.org/Bildpostkarten/M/Besondere+Ansichten/Mausoleen,+Krematorien/Dresden-Tolkewitz,+Krematorium>
- 15 Krematorium Drážďany, pohled do interiéru obřadní síně z r. 1939. Reprodukce z: SCHUMACHER 1939, s. 57
- 16 Krematorium Drážďany, dnešní pohled na arkádovou dvoranu s kolumbáři. Foto: http://friedhofskultur.de/typo3temp/pics/CA5A8D19C94A4EB9879E43D32B6D2211_dresden_urnenhof_2_01_af4e35b7de.jpg
- 17 Krematorium ve Zhořelci, fotografie z r. 1919. Reprodukce z: MENCL 1919, s. 34

- 18 Krematorium ve Zhořelci, dnešní podoba. Foto: http://eng.archinform.net/projekte/11_538.htm
- 19 Bitzanův soutěžní návrh divadla v Jablonci nad Nisou, 1904. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 44
- 20 Bitzanův soutěžní návrh na budovu střední školy v Teplicích–Šanově, 1904. Reprodukce z: Der Architekt 10, 1904, s. 42
- 21 Bitzanův návrh divadla v Ústí nad Labem, 1907. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 45
- 22 Pavilon „Sídliště a byt“ pro drážďanskou výstavu Internationale Hygiene–Ausstellung, 1911. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 46
- 23 Liberec, Jablonecká ulice, vila č. p. 91–V, z r. 1911. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 49
- 24 Frýdland v Čechách, tzv. Glückova vila, č. p. 907, z let 1909–1910. Reprodukce z: ŠTERNOVÁ 2010, s. 117
- 25 Liberec, Jablonecká ulice, vila č. p. 7–V, z r. 1911. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 49
- 26 Oberhollabrunnu, učitelský ústav 1912. Reprodukce z: Stavitelské listy 8, 1912, s. 163
- 27 Oberhollabrunnu, učitelský ústav – řez, 1912. Reprodukce z: Stavitelské listy 8, 1912, s. 164
- 28 Oberhollabrunnu, učitelský ústav – půdorys, 1912. Reprodukce z: Stavitelské listy 8, 1912, s. 165
- 29 Kostel sv. Kříže ve Zhořelci, 1913–16. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 54
- 30 Podmokly – kancelářská budova energetického podniku Nordböhmisches Elektrizitätswerke, 1922–1924. Reprodukce z: ZEMAN 2009, s. 55
- 31 Krušnohorské divadlo v Teplicích, fotografie z r. 1924. Foto: http://ka2va.rajce.idnes.cz/Teplice_Teplitz_Shonau_12/#Teplice_divadlo_3_.jpg
- 32 Krušnohorské divadlo v Teplicích – řez, 1924. Reprodukce z: HILMERA 1999, obr. 156